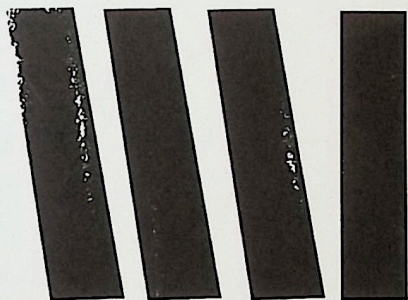

ԿՈՄԻՏԱՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԱՆՁՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

•

THE PERSONAL
LIBRARY OF
KOMITAS
VARDAPET

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԹԱՆԱԳԱՐԱՆ – ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
KOMITAS MUSEUM – INSTITUTE

KOMITAS MUSEUM-INSTITUTE
MUSEUM OF LITERATURE AND ART AFTER YEGHISHE CHARENTS

THE PERSONAL LIBRARY OF KOMITAS VARDAPET

Implemented by

Marine Haroyan
Lilit Harutyunyan
Ani Musheghyan
Nane Misakyan
Daniel Yerazhisht

Publication of Komitas Museum-Institute
Yerevan – 2022

ՀՀ Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ
ՀՀ Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ – ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
KOMITAS MUSEUM – INSTITUTE

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Աշխատասիրությամբ

Մարինե Հարոյանի
Լիլիթ Հարությունյանի
Անի Մուշեղյանի
Նանե Միսակյանի
Դանիել Երաժշտի

Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատարակչություն

Երևան – 2022

ՀՏԴ 78.071:027.1
ԳՄԴ 85.31+78.347.95
Կ 685

Թարգմանիչներ՝
Արփինե ՀԱՐՈՅԱՆ
Լիլիթ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Խմբագրական խորհուրդ՝
Տաթևիկ ՇԱԽԿՈՒՆՅԱՆ
Միեր ՆԱԿՈՅԱՆ
Տիգրան ՉԱՐԳԱՐՅԱՆ

Կ 685 Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանը.— Եր.: Կոմիտասի
թանգարան-ինստիտուտի հրատարակչություն, 2022.— 144 էջ:

Հատորը ներկայացնում է Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանի ցանկը՝ կազմված ժանրային ենթաբաժիններից: Աշխատությունը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմելու Կոմիտասի գիտական, երաժշտական և գեղարվեստական հետաքրքրությունների մասին:

Գիրքը նախատեսված է կոմիտասագետների, թեմայով հետաքրքրվող ընթերցողների միջազգային շրջանակի համար:

ՀՏԴ 78.071:027.1
ԳՄԴ 85.31+78.347.95

ISBN 978–9939–9256–4–6

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանը պարունակում է հայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆիններեն, իտալերեն, լատիներեն, պորտուգալերեն մենագրությունների, պարտիտուրների, դասագրքերի ու ձեռնարկների, ժողովածուների և այլ գրական, երաժշտական և երաժշտագիտական երկերի հարուստ ու բազմազան հավաքածու: Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտը եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (այսուհետ՝ ԳԱԹ) հետ մեկտեղ ներկայացնում է Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանի գրքերը՝ ցուցակագրված ու դասակարգված ըստ բաժինների.

- երաժշտագիտական գրքեր,
- նոտային գրականություն,
- ուսումնամեթոդական գրականություն,
- գեղարվեստական գրքեր,
- այլազան գրքեր,
- պարբերական հանդեսներ:

Բաժինների ներսում գրքերը ցուցակագրված են ըստ այբբենական հերթականության: Նախ ներկայացված են հայերեն, այնուհետև լատինատառ լեզուներով, ապա՝ ռուսերեն գրքերը:

Ցուցակի յուրաքանչյուր միավոր ներկայացնում է գրքի հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակչությունը, հրատարակման քաղաքը, տարեթիվը, էջաքանակը և ԳԱԹ-ի ֆոնդային համարը: 2022 թ. ԳԱԹ-ում տեղի է ունեցել ֆոնդի վերահաշվառում: Ներկայացվող ցուցակներում նոր ֆոնդային համարների հետ մեկտեղ քառակուսի փակագծերում նշված են նաև հին համարները: Վերջիններս լայնորեն կիրառվում են գիտական միջավայրում, իսկ նոր ֆոնդահամարները, ակնկալում ենք, որ շրջանառության մեջ կմտնեն՝ այդ թվում նաև ներկա հրատարակության շնորհիվ:

Ցուցակների յուրաքանչյուր միավոր ներկայացված է բնագրի լեզվով: Բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք բացակայում են տիտղո-

սաթերթին, բայց հաջողվել է գտնել գրքի ներսում կամ այլ աղբյուրներից, տրված են քառակուսի փակագծերում:

Յուրաքանչյուր բաժին պարունակում է հակիրճ նախաբան՝ գրված Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի գիտաշխատողների կողմից, որտեղ նկարագրված են ցուցակում ընդգրկված գրքերը, դրանց ժանրային բազմազանությունը, առանձնահատկությունները, առկայության դեպքում՝ մակագրված, ընծայագրված նմուշները: Ցուցակի միավորները համարակալված են՝ հետագայում գրքի հետ աշխատանքն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով: Մակագրություններն ու անվանական՝ Կոմիտասին ուղղված ընծայագրերը հավաստում են այն մասին, որ տվյալ գիրքն իրավամբ պատկանել է նրան:

Գրքում առկա է նաև հապավումների ցանկ, Կոմիտասի գրադարանի անցած ճանապարհի պատմության մասին ԳԱԹ գիտքարտուղար Մարինե Հարոյանի ակնարկը, ինչպես նաև կոմպոզիտոր, դիրիժոր և երաժշտագետ Դանիել Երաժշտի անդրադարձը Կոմիտասի անձնական գրադարանի բովանդակությանը:

Հատուկ շնորհակալություն Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի գիտաշխատողներ Նարդուհի Սարգսյանին, Մարինե Մուշեղյանին և Աիդա Մուրադյանին:

EDITORIAL NOTE

Komitas Vardapet's personal library contains a rich collection of monographies, music scores, textbooks, song collections and other literary, musical and musicological works in Armenian, German, French, Russian, English, Finnish, Italian, Latin and Portuguese. In this volume, Komitas Museum-Institute and the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents (henceforth – MLA) represent Komitas Vardapet's personal library divided and classified in the following sections:

- Musicological books,
- Music scores,
- Educational literature,
- Fiction books,
- Other books,
- Periodicals.

Inside the sections, the books are numbered in alphabetical order. First, the books in Armenian are presented followed by that of Latin and Russian.

Each unit in the list represents the author, the title of the book, the publisher, the city of publication, the year of publication, page number, and the archival number in the MLA. In 2022 there was a re-ordering of archival numbers in the MLA. In the lists of this volume, along with the new archival numbers, the old ones are also given in square brackets. The latter is widely used in the scholarly field; and the new ones hopefully will get into circulation also thanks to this publication.

Each unit of the list is written in its original language. Information that is missing in the title page but is found inside the book or from other sources is given in square brackets.

Each section contains a brief preface written by researchers of the Komitas Museum-Institute. The prefaces describe the books included in the list, their genre diversity, features, as well as inscriptions or gifting notions where available. The units in the list are numbered in order to

make it easier to refer to them. Inscriptions and dedications addressed to Komitas allow us to be sure that the book really belonged to him.

The book also contains a list of abbreviations, the history of Komitas's personal library by Marine Haroyan, Scientific Secretary of the MLA as well as the composer, conductor and musicologist Daniel Yerazhisht's reference to the contents of Komitas's personal library.

Special thanks to the researchers of the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents Narduhi Sargsyan, Marine Musheghyan and Aida Muradyan.

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Ինձ միշտ թվացել է, որ Դրախտը պետք է
գրադարանի պես մի բան լինի:*

Խորխե Լուիս Բորխես

2021–2022 թթ. Կոմիտասի թանգարան–ինստիտուտում ցուցադրվում էին Կոմիտաս Վարդապետի գրադարանի պահպանված նմուշները. ավելի քան 300 գրքեր, ուսումնական, մեթոդական ձեռնարկներ, օպերաների, օրատորիաների, մեսսաների, խմբերգերի պարտիտուրներ, կլավիրներ, տարբեր ժողովուրդների երգերի ուսումնասիրություններ և այլն: Այս ամենը Կոմիտասը ձեռք էր բերել, հիմնականում, 1895–1914 թթ. ժամանակամիջոցում, հատկապես՝ Բեռլինում ուսանելու տարիներին (հայտնի է՝ Կոմիտասը սովորել է Ռիխարդ Շտրուսի մասնավոր կոնսերվատորիայում և Ֆրիդրիխ Վիլհելմ արքունական (ներկայումս՝ Հումբոլդտի անունը կրող) համալսարանի փիլիսոփայության բաժնում):

Ինչո՞վ է պայմանավորված նմուշների քանակը և տեսակը: Շնտ է, թե՛ քիչ: Եթե հաշվի առնենք Վարդապետի նյութական վիճակը, գրքերի թանկությունը և այն, որ նա մշտական տուն չունե՛ր՝ ավելի մեծ հավաքածու պահելու համար, ապա կարելի է ասել, որ նման պայմաններում այդքան գիրք ձեռք բերելը և ուսումնասիրելը պարզապես սխրանք էր: Մանավանդ, որ Օսմանյան կայսրության ցեղասպան քաղաքականության և հալածանքների պայմաններում ոչ միայն հայոց մշակույթի, այլև ամբողջ ժողովրդի գոյությունն էր վտանգված, և թվում էր, թե «երգելու ժամանակը» չէ: Հենց ինքը՝ Կոմիտասը, «Մի գեղեցիկ պարզ գիշեր էր» խմբերգով կոչ էր անում.

*Վըրա՛ հասիր, հայ՛ ազգասեր,
Ձեռքից կերթա՛ Հայաստան՛:*

¹ Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, խմբերգեր և մեներգեր, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, էջ 50:

Այս խմբերգը մի արձագանք էր 1895–1896 թթ. Վանա կոտորածների, որի վկան, ինչպես նույն երգում է ասվում, միայն լուսինն էր: Ըստ Ռոբերտ Աթայանի՝ հիշյալ ջարդերի արձագանքն էր նաև Բեռլինում Կոմիտասի ստեղծած «Բաբելոնի գետերի մոտ» կանտատը, որում նա օգտագործել է «Մայր Արաքսի ակերով» և «Երազ» երգերի հնչերանգները: Ի հեճուկս նշված ողբերգական իրադարձությունների՝ Կոմիտասը, հույսը և հավատը սրտում, շարունակում էր արարել, երգել: Տեղին է ճապոնացի բանաստեղծ Իսայի հետևյալ հոբուն.

Հավքերը սաղարթում բույն են շինում ու երգում,

Մինչդեռ ծառը ներքևից

Սղոցում են, սղոցում²:

Իսկ Չարենցը, Կոմիտասին նվիրված «Ռեքվիեմ»-ում ասում է.

Անհանգրվան տարվեցիր

Երկրից երկիր, որպես մերկ,

Անհայրենիք մուրացիկ,

Որ հացի տեղ ունի երգ³...

Հիրավի, կարող ենք ասել, որ Կոմիտասը «հացի տեղ» ունեցել է նաև գիրք: Այդ են վկայում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին հղած նրա հետևյալ նամակները: Ահավասիկ, 1895 թ. տեսուչին Թիֆլիսից գրված նամակը. «Իմ ամսական ռոճիկն հազիւ բաւական է կառքի, գրքի եւ թղթի վճարին: Նոյնպես դեռ ձմեռուայ շորեր չունեմ, փող էլ չունեմ»⁴: Նամակի վերջում Կոմիտասը խնդրում է ուղարկել Ֆրանսուա Ժոզեֆ Ֆետիսի «Երաժշտության ընդհանուր պատմություն» հնգհատորյակը:

Իսկ 1897 թ. հունվարին Կոմիտասը Բեռլինից գրում է. «... ես չափազանց նեղում եմ ապրուստի կողմից, յաճախ տկարանում եմ. սնունդս ոչինչ է, զբաղմունքներս՝ շատ: Մաշուել ու կմախք եմ դարձել,

² Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии, Москва, изд. «Художественная литература», 1977, стр. 793. Թարգմանությունը՝ Դանիել Երաժշտի:

³ Ե. Չարենց, «Կոմիտասի հիշատակին Requiem Aeternam», Նույնի՝ Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1984, էջ 617–618:

⁴ Կոմիտաս, Նամակներ, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2007, էջ 99:

կարծեմ վերջս այդպիսով կորուսար կլինի... Շատ անգամ սնունդս եմ կորում, որ ուսմանս փող հասցնեմ...»⁵։ Այնուհետև Կոմիտասը տեսուչից խնդրում է Սամուել Անեցու «Նոտրադիո գիտելիքներ ծայների եւ երգերի մասին» ձեռագրից մի հատված արտագրել տալ և ուղարկել, սրա հետ մեկտեղ նաև «Արեւելք» թերթի 1896 թ. 5600 համարը։

Կոմիտասի նյութական սուղ վիճակը զգում էին նաև իր ուսուցիչները, որոնք նրան պարբերաբար հրավիրում էին ճաշի, բացի այդ, Ռիխարդ Շմիդտը նրան նվիրում էր նաև օպերային ներկայացումների և համերգների տոմսեր։

Ուսմանը զուգահեռ, Վարդապետը զբաղվում էր նաև համերգային գործունեությամբ, մասնակցում «Միջազգային երաժշտական ընկերության» համաժողովներին։

Կոմիտասի գրադարանի բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ նա պատրաստվում էր իրականացնել իր վաղեմի երազանքներն ու առաքելությունը, այն է՝ գրի առնել, բազմաձայնել հայ ժողովրդական և հոգևոր երաժշտությունը, Հայաստանում բացել կոնսերվատորիա, հետագայում՝ հիմնել ազգային կոմպոզիտորական դպրոց։ Նրա նպատակն էր նաև հաստատել, որ հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն, և այն արժանի է իր պատվավոր տեղը գրավելու համաշխարհային մշակույթում։ Այս մտահոգությունները Վարդապետն ապագայում պիտի ներկայացնեի Կաթողիկոս Մատթեոս Իզմիրլյանին, որին 1910 թ. առաջարկել էր հետևյալը.

«Ա. Բանալ հայ հոգետոր երաժշտարան...»

Բ. Հաստատել Մայր Աթոռի տպարանում երաժշտական տպագրական բաժանմունք եւ հրատարակել... հոգետոր երգեցողութեան ամենատեսակ գրքեր և տետրեր։

Գ. Ընդհանուր հայ եկեղեցիներում պարտադիր անել միօրինակ հոգետոր երգեցողութիւն...

Զ. Հայ դպրոցներում հաստատել կանոնադր և ծրագրուած երգեցողութիւն եւ տարրական երաժշտութիւն՝ վկայուած ուսուցիչների ձեռքով։... Բազմաձայն երգեցողութեան համար Մայր Աթոռի անուան եւ դիրքին վայել դպրաց դասն ունենալու է առնուազն քառասուն ըն-

⁵ Անդ, էջ 104–105։

տիր երգիչ... Միաձայն երգեցողութեան համար՝ քսան եւ չորս... Ես պատրաստ եմ, որպէս ցայսօր, իմ բոլոր ջանքերս ու ճիգս նուիրել մի այնպիսի սուրբ գործին. սուրբ գործին, որ ինձ ոգետորել է դեռ տղայ տիրոջս...»⁶:

Կոմիտասի հակումների, հետաքրքրությունների մասին կարելի է պատկերացում կազմել՝ ծանոթանալով այն առարկաների և դրանց համապատասխան դասագրքերի, հավելյալ աշխատությունների ցանկին, որոնք նա յուրացնում էր ուսման ընթացքում: Առարկաներ, որոնք, շատ, թե քիչ, պատկերացում են տալիս Բեռլինի ուսումնական հաստատությունների կրթական մակարդակի և ուսանողներին ներկայացվող պահանջների մասին: Ստորև ներկայացնենք առարկաների համառոտ ցանկը.

1. Ձևաբանություն,
2. Դաշնամուր,
3. Ժամանակակից երաժշտություն,
4. Կոմպոզիցիա,
5. Պոլիֆոնիա,
6. Միջնադարի երաժշտության պատմություն՝ սկսած քրիստոնեության սկզբնավորումից,
7. Ֆրանսիական և նիդերլանդական երաժշտության պատմություն,
8. Եկեղեցական երաժշտության պատմություն,
9. Երաժշտական վարժություններ՝ երաժշտական գործիքների թագավորական հավաքածուով,
10. Երաժշտական արվեստի գեղագիտություն,
11. Հին հունական երաժշտություն,
12. Երաժշտության ընդհանուր պատմություն,
13. Գործիքագիտություն,
14. Երաժշտագիտություն,
15. Մոցարտի կյանքը և ստեղծագործությունը,
16. XIX դարի երաժշտության պատմություն,
17. Գերմանական երգը,

⁶ Անդ, էջ 84–85:

18. Երաժշտական–տեսական վարժություններ,

19. Կոնտրապունկտի (բազմաձայնության) վարժություններ...

Ինչպես տեղեկանում ենք Խ. Սամվելյանի կազմած տարեգրությունից, դեռ Թիֆլիսում, Մակար Եկմայանի մոտ սովորելու ընթացքում, Կոմիտասը գրախանութից գնում է 8 դասագիրք.

1. Ա. Արենսկի, «Գործնական հարմոնիայի համառոտ ձեռնարկ» (Մոսկվա (այսուհետ՝ Մ.), 1891):
2. Ն. Ռիմսկի–Կորսակով, «Հարմոնիայի գործնական դասագիրք» (Ս. Պետերբուրգ (այսուհետ՝ ՍՊԲ.), 1893):
3. Ա. Կազբիրյով, «Գործնական հարմոնիայի ուսուցման ձեռնարկ» (ՍՊԲ., 1883):
4. Է. Ռիխտեր, «Հարմոնիայի դասագիրք» (ՍՊԲ., 1876):
5. Հ. Նիսսեն–Սալոման, «Երգեցողության դպրոց» (անթվ.):
6. Մ. Բորդոնի, «Ձայնավարժություններ» (Լայպցիգ (այսուհետ՝ Լ.), անթվ.):
7. Վ. Օռլով, «Եկեղեցական երգեցողության արվեստը» (ՍՊԲ., 1894):
8. Լ. Սակկետտի, «Երաժշտության համընդհանուր պատմության ակնարկ» (ՍՊԲ., 1897)⁷:

Այժմ հակիրճ ներկայացնենք հիշյալ առարկաներին առնչվող դասագրքերը, ձեռնարկները, հետազոտությունները: Կընդգրկենք նաև նույն և հարակից դասընթացներում կիրառվող տարբեր հեղինակների աշխատությունները:

⁷ Խ. Սամվելյան, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրությունը, *Սովետական արվեստ*, 1969, թիվ 11, էջ 52:

Հարմոնիա

1. Լ. Բուսլեր, «Հարմոնիայի գործնական ուսուցում՝ 54 խնդիրներով», Բեռլին (այսուհետ՝ Բ.), 1893:
2. Յ. Գունկե, «Հարմոնիա ուսումնասիրելու ձեռնարկ», Մ., [1887]:
3. Հ. Ռիման, «Հարմոնիայի ձեռնարկ», Լ., 1898:
4. Լ. Բուսլեր, «Պարտիտուրի ուսումնասիրություն. դասական վարպետների մոդուլյացիան՝ Բախի, Մոցարտի, Բեթհովենի, Շուբերտի, Վագների և այլոց օրինակներով», Բ., 1882:

Գործիքավորում, գործիքագիտություն

1. Ֆ. Խևարտ, «Գործիքավորման նոր տրակտատ», Լ., 1887:
2. Հ. Բեռլիոզ, «Գործիքավորման մեծ տրակտատ», Լ., 1898:
3. Է. Փրաուեր, «Գործիքավորման տարրական ձեռնարկ», Լ., 1888:
4. Է. Գիրո, «Գործիքավորման գործնական ձեռնարկ», Մ., 1892:
5. Ս. Յադասսոն, «Գործիքավորում ուսումնասիրելու խորհուրդներ և ցուցումներ սկսնակների համար», Լ., 1899:

Պոլիֆոնիա (բազմաձայնություն)

1. Ի. Կնոռ, «Յոհան Սեբաստիան Բախի «Լավ տեմպերացված կլավիր»-ի ֆուգաները՝ ներկայացված սխեմաների տեսքով (որպես ֆուգայի կոմպոզիցիայի մասին Կնոռի դասագրքի հավելված)», Լ., 1912:
2. Լ. Բուսլեր, «Խիստ ոճը երաժշտական կոմպոզիցիայում՝ 25 խնդիրներով», Բ., 1877:
3. Լ. Բուսլեր, «Կոնտրապունկտը և ֆուգան ազատ (նոր) ոճի երաժշտական կոմպոզիցիայում՝ ներառյալ խմբերգային արվեստը», Բ., 1878:
4. Լ. Բուսլեր, «Խիստ ոճը», Մ., 1885:

Երաժշտական ձևի վերլուծություն

1. Լ. Բուսլեր, «Երաժշտական ձևի տեսություն՝ 33 խնդիրներով», Բ., 1894:
2. Գ. Ֆրիկերտ, «Երաժշտական ձևի գործնական տեսություն, 2-րդ մաս. վերլուծություններ», Բ., անթվ.:
3. Ա. Ռայսման, «Երաժշտական հոդվածների ժողովածու. թիվ 5. Երաժշտական ստեղծագործությունների ձևն ու բովանդակությունը», Լ., 1879:
4. Հ. Ռիման, «Երաժշտության պատմության փոքր ձեռնարկ՝ ոճական սկզբունքների և երաժշտական ձևերի պարբերացմամբ», Լ., 1908:

Երաժշտության պատմություն

1. Լ. Բուսլեր, «Երաժշտության պատմություն», Բ., 1882:
2. Հ. Ռիման, «Երաժշտության պատմություն», Լ., 1908:
3. Հ. Աբերտ, «Երաժշտության մասին միջնադարյան հայեցակետը և դրա հիմունքները», Հալլե, 1905:
4. Հ. Աբերտ, «Էթոսի մասին ուսմունքը հունական երաժշտության մեջ», Լ., 1899:
5. Ֆ. Մյուլլեր, «Վագները և երաժշտական դրաման», Լ., 1861:
6. Ա. Ֆոն Դոմմեր, «Երաժշտության պատմության ուսումնասիրության ձեռնարկ», Մ., 1884:

Երգարվեստ

1. Գ. Ֆրիկերտ, «Երգեցողության դասավանդման մասին», Բ., անթվ.:
2. Պ. Բրունս, «Բարիտոն, թե՛ տենոր», Բ., 1910:
3. Պ. Բրունս, «Երգեցողության նոր մեթոդ», Բ., անթվ.:
4. Օ. Գուտման, «Զայնամարգություն՝ հիմնված ֆիզիոլոգիական օրենքների վրա», Լ., 1890:
5. Զ. Լեպանտո, «Խոսքի և երգեցողության դասավանդումը: Զայնարտաբերման և ճարտասանական արվեստի ուղեցույց», Լ., 1910:

6. Հ. Հակե, «Երգեցողության ուսուցում» (2-րդ հատոր), Բ., 1905:
7. Լ. Շուլցե-Շտրեկից, «Երգչի այբբենարան. ակադեմիական երգեցողության տարրերը», Լ., 1896:
8. Մ. Մարկեզի, «Երգեցողության նորագույն դպրոցը», Մ., 1887:

Մեթոդական ձեռնարկներ, դասագրքեր տարբեր նվագարանների համար

1. Ռ. Շուլց, «Զութակ նվագել սովորելու և դասավանդելու մասին», Լ., 1905:
2. Հ. Դիստել, «Զութակի տեխնիկական և ջութակագործությունը», Լ., անթվ.:
3. Ռ. Շուլց, «Համառոտ ձեռնարկ ջութակահարների համար», Լ., անթվ.:
4. Է. Քալանդ, «Մասնագիտացված դաշնամուրային նվագն իր ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական գործընթացներում», Շտուտգարտ (այսուհետ՝ Շ.), 1910:
5. Թ. Կուլակ, «Դաշնամուրային նվագի գեղագիտությունը», Լ., 1905:
6. Լ. Ռիման, «Դաշնամուրային հնչողության էությունը և նրա հարաբերությունը հարվածի հետ», Լ., 1911:
7. Ռ. Կիտցեր, «Թմբուկ նվագելու ինքնուսույց», Մ., ՍՊԲ., Լ., անթվ.:
8. Հ. Զլոգե, «Սաքսոֆոն նվագելու տարրական մեթոդ», Փարիզ, անթվ.:

Երաժշտության տեսություն

1. Հ. Վոլֆ, «Երաժշտության համընդհանուր տեսություն», Լ., անթվ.:
2. Հ. Վինսենթ, «Երաժշտության նոր համակարգ», Լ., 1862:
3. Հ. Ֆոն Հելմհոլց, «Հնչյունի ընկալումը որպես երաժշտական տեսության ֆիզիոլոգիական հիմք», Բրաունշվայգ, 1901:

4. Զ. Պոլակ, «Երաժշտական ինտերվալները որպես զգացմունքների գրգռիչներ, ինչպես նաև տոնայնությունների և ակկորդների համատեքստում», Լ., 1909:
5. Է. Ռիխտեր, «Երաժշտության տարրական տեսություն», Մ., 1886:
6. Լ. Բուալեր, «Երաժշտության տարրական տեսություն», Լ., 1904:
7. Ա. Էկկարիուս-Սիբեր, «Երաժշտական լսողության զարգացումը (Սոլֆեջո)», Բ., 1899:

Կոմպոզիցիա

1. Վ. Դ'Էնդի, «Կոմպոզիցիայի դասընթաց», Փարիզ, 1902:
2. Ս. Յադասսոն, «Երաժշտական կոմպոզիցիայի տեսություն», Լ., 1889:
3. Յ. Լոբե, «Երաժշտական կոմպոզիցիայի ձեռնարկ», Լ., 1878:
4. Լ. Բուալեր, «Գործիքավորում և նվագախմբային պարտիտուր: Երաժշտական կոմպոզիցիայի գործնական ուսուցում», Բ., 1879:
5. Օ. Լոբե, «Գեներալ-բաս», ՍՊԲ., 1882:

Դիրիժորություն

1. Ֆ. Վայնգարտներ, «Դիրիժորության մասին», Բ., 1896:
2. Կ. Շվերին, «Հ. Բեռլիոզի դիրիժորական արվեստը», Հայլբրոն, 1907:

Օպերաների կլավիրներ

1. Վ. Ա. Մոցարտ, «Կախարդական սրինգ», «Տիտոս», «Դոն-ժուան», «Առևանգումը հարեմից»:
2. Լ. վան Բեթհովեն, «Ֆիդելիո»:
3. Կ. Վեբեր, «Օբերոն», «Ազատ նետաձիգը»:
4. Զ. Ռոսսինի, «Վիլիելմ Թեյլ»:
5. Զ. Մայերբեր, «Աֆրիկուսին»:

6. Ռ. Վազներ, «Սիրո արգելքը», «Հռենոսի ոսկին», «Թոշող հոլանդացին», Լոնգորին», «Ռիենցի», «Պարսիֆալ»:
7. Զ. Վերդի, «Աիդա»:
8. Դ. Օբեր, «Համրը Պորտիչիից»:
9. Ա. Լորցինգ, «Զրահարսը»:

Օրատորիաների, մեսսաների, կանտատների կլավիրներ

1. Յ. Ս. Բախ, «Մատթեոս-պասիոն», «Սուրբ Ծննդյան օրատորիա», «Մեսսա սի մինոր», «Մեսսաներ և կանտատներ»:
2. Գ. Հենդել, «Մեսսիա»:
3. Յ. Հայդն, «Տարվա եղանակները», «Աշխարհի արարումը»:
4. Վ. Ա. Մոցարտ, «Ռեքվիեմ»:
5. Լ. վան Բեթհովեն, «Հանդիսավոր մեսսա»:
6. Ֆ. Մենդելսոն, «Պողոս»:
7. Ֆ. Լիստ, «Սուրբ Եղիսաբեթի լեգենդը»:

Դաշնամուրային երկեր, փոխադրություններ

1. Է. Քալանդ, «Դասական ալբոմ. Բախի, Հենդելի, Հայդնի, Մոցարտի, Բեթհովենի, Շուբերտի, Վեբերի, Մենդելսոնի, Ֆիլդի, Շոպենի, Շումանի 50 երկերը դաշնամուրի համար», Լ., անթվ.:
2. Մ. Կլեմենտի, «Սոնատինաներ», անթվ.:
3. Զ. Ֆիլդ, «Նոկտյուրններ», Լ., անթվ.:
4. Կ. Օբստրինգ և այլք, «Փոխադրություններ օպերաներից և այլ երկերից», Միլան, անթվ.:
5. Կ. Վինտեր և այլք, Քառաձեռք փոխադրումներ տարբեր ստեղծագործություններից՝ դաշնամուրի համար, անթվ.:
6. Թ. Կուլակ, «Պիեսներ դաշնամուրի համար», Լ., անթվ.:

Խմբերգեր

1. Ֆ. Մենդելսոն, «Երգեր երկսեռ երգչախմբի համար», պարտիտուր, անթվ.:
2. Յ. Բրամս, «Գերմանական ժողովրդական երգեր արական երգչախմբի համար», Լ., անթվ.:
3. Ռ. Կորգանով, ««Հայր մեր», քառաձայն երկսեռ երգչախմբի համար», Եկատերինոդար, անթվ.:
4. Վ. Օռլով, «Երգեցողության այբբենարան եկեղեցական և ժողովրդական երգչախմբերի համար», ՄՊԲ., անթվ.:
5. Կ. Գալեր, «Խմբերգային ձեռնարկ», անթվ.:

* * *

Ուսումն ավարտելուց հետո Կոմիտասը շարունակում էր նույն եռանդով ձեռք բերել գրքեր, հետևել արվեստի զարգացումներին, կատարելագործվել, մասնակցել Միջազգային երաժշտական ընկերության (ՄԵԸ) գիտաժողովներին: Բավական է նշել, որ ՄԵԸ նախագահ Օ. Ֆլայշերը 1899 թ. Կոմիտասին ուղղված նամակում գրել է. «Ձեր հմտւոյից և խորիմաստ դասախոսությանց միջոցով խորունկ հայացք մը ձգել տվիք դեպի այն երաժշտութիւնը, որ մեզ համար ցարդ գրեթէ գոց էր, և որ մեզ՝ արևմտյաններուա շարքան ուսուցանել կարող է»⁸: 1900–1914 թթ. ժամանակահատվածում Վարդապետն իր գրադարանը հարստացրել է նաև իր ուսուցիչների հետևյալ աշխատություններով.

1. Հ. Բելլերման, «Կոնտրապունկտ», Բ., 1901:
2. Օ. Ֆլայշեր, «Մոցարտ», Բ., 1900:
3. Օ. Ֆլայշեր, «Ուշ հունական նոտագրությունը», Բ., 1904:

Ասես Կոմիտասը շարունակում էր ուսումն իր ուսուցիչների մոտ: Ի դեպ, Բելլերմանի նշված պոլիֆոնիայի դասագրքով դասավանդում էր նաև Առնոլդ Շյոնբերգը:

Գործիքավորման դասագրքերին Վարդապետն ավելացնում է Բեռլիոզի՝ վերը նշված «Մեծ տրակտատը»՝ Ռ. Շտրաուսի լրացում-

⁸ Ռ. Թերլենեզյան, Կոմիտաս, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 1992, էջ 28:

ներով, Լ., 1905, Է. Տոյխերտի «Գործիքագիտություն» եռհատորյակը, Լ., 1910–1911 թթ., Հ. Ռիմանի «Նվագախմբային գրելառճի կատեխիզիսը (գործիքավորման ներածություն)», Լ., 1910, Ֆ. Բուզոնիի «Հնչյունային արվեստի նոր գեղագիտության հայեցակարգը», Բ., 1907, Ի. Տենի «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը», 2 հատոր, Լ., 1902–1903, և այլ աշխատություններ:

Ինչպես վերը նշվեց, Կոմիտասը պատրաստվում էր հիմնել նաև հրատարակչություն: Այդ է վկայում, օրինակ, Հ. Շմիդտի և Ա. Դոորի հեղինակած «Նոտային տպագրություն, նոր՝ պարզեցված նոտագրություն», գիրքը (Վիեննա, 1897):

Անհնարին է մեկ հոգվածում Կոմիտասի գրանդարանի բոլոր գրքերն ընդգրկելը, դրանք լուսաբանելը: Սակայն վերը նշվածն էլ բավական է եզրակացնելու համար, որ Վարդապետի գերագույն նպատակն էր Հայոց մշակութային «գերտերություն» հիմնելը. չէ՞ որ, իր համոզմամբ, «Որքան ապրի հայկական երաժշտությունը, այնքան կապրի Հայաստանը»⁹:

Եվ այդ նպատակի իրականացումը Կոմիտասը պիտի սկսեր, հատկապես, մանուկներին և ուսուցիչներին կրթելուց: Պատահական չէ, որ իր գրադարանի զգալի մասը զբաղեցնում էին տարբեր ժողովուրդների մանկական, դպրոցական երգերի ժողովածուները, դասավանդման ծրագրերը, մեթոդական ձեռնարկները, ուսումնասիրությունները, իր իսկ մանկական երգերը, նվագները և այլն: Ահա մի քանի նմուշ.

1. Զ. Պետերսեն, «Դաստիարակություն երաժշտության միջոցով և տաղանդի մասին»:
2. Թ. Ռոդե, Ռ. Շմիդտ, «Ուղեցույց թիվ 2, միջին դասարաններում երգեցողության դասավանդման համար»:
3. Յ. Վերբեր, «Երգարան Բեռնի կանտոնի տարրական դպրոցի առաջին դասարանի համար»:
4. Հ. Հակե, «Սովորիր երգել. ժողովրդական խոսքի և երգի ձեռնարկ-ինքնուսույց» (2 հատոր):

⁹ Պ. Օթրի, Հուլներ Հայաստան կատարած գիտական ուղևորությունից (հատված), Կոմիտասական, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 259:

5. Պ. Չայկովսկի, «Մանկական երգեր»:

6. Լ. Էրկ, Ֆ. Բյոմե, «Գերմանական երգարան. հնագույն և ժամանակակից շրջանի երգերի ժողովածու» (3 հատոր) և այլն:

«Պարն ու մանուկը» հոդվածում Կոմիտասը գրում է. «*Մանուկը՝ բարոյական կեանքի փիլիսոփայությունը, կեանքի հասկացողությունը չունի... Զգացումները կանոնաւորելու, ուղղելու, զարգացնելու համար հարկ է երգեցողութեան աւանդումին նպատակայարմար ուղղութիւն մը տալ... Մենք մանուկներու հոգեկան պահանջներուն յարմարցուած դասագիրքեր չունինք*»¹⁰: Ահա թե ինչու Վարդապետը, մանուկների կրթությանը նվիրված, այդքան շատ գրքեր էր հայթայթել:

Մարդկային հոգու, նրա վարքի վրա ազդելու արվեստի ուժի մասին քաջատեղյակ էին դեռ Հին Հունաստանում: Կոմիտասի պատկերացումները համահունչ էին այն գաղափարներին, որոնց նա հանդիպել էր Հ. Աբերտի «Էթոսի մասին ուսմունքը հունական երաժշտության մեջ», ինչպես նաև միջնադարի խոշոր երաժշտագետ Բոնցիոսի աշխատություններում:

Հայտնի է Պլատոնի խոսքն այն մասին, որ «*Մարդկային հոգուն հասնելու համար գիտությունն ավելի մաքვելի ուղի չունի, քան լսողությունն է: Քանզի լսողության միջով են հոգու խորքերին հասնում ոիրմերը, լաղերը*»¹¹: Ըստ Պլատոնի՝ «*Պեպության լավագույն պաշտպանությունը պարկառուելի և վայելուչ, ներդաշնակ, համեստ և պարզ, առնական երաժշտությունն է, այլ ոչ թե կանացիականը, վայրենաբարոն կամ խայտաբղետը*»¹²: Օրինակ, համաձայն այս մոտեցման, դորիական լադը առնական է, ուստի կարող է խանդավառել զինվորներին, մինչդեռ լիդիական լադը, իր մեղմությամբ կարող է հեշտասիրություն ներշնչել, թուլացնել, իսկ փոյուզիականը վայել է, հատկապես, սգո արարողություններին:

¹⁰ Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., 2007, էջ 77–78:

¹¹ Музыкальная эстетика западно-европейского Средневековья и Возрождения, сост. текстов В. Шестакова, Москва, изд. «Музыка», 1966, стр. 156.

¹² Там же.

Կոմիտասը չափազանց հոգատար էր իր սաների նկատմամբ: 1905 թ. ապրիլին Էջմիածնի երգչախումբը, Կոմիտասի ղեկավարությամբ, 2 համերգով հանդես եկավ Թիֆլիսում: Համերգի ընդմիջումների ժամանակ Վարդապետը, դիմելով երգիչներին, ասում էր. «Տղերք ջան, բարձր մի խոսեք, տղերք ջան, մի մի բաժակ գոլ թեյ խմեք»¹³:

Մի դեպք ևս: 1895 թ. Կոմիտասը Բեռլինից գրում է Կ. Կոստանյանին. «... Շատ կցանկալի այս անգամ շարականից մի նմոշ ուղարկել քառածայնած, տեսնելու, թե ինչպիսի զգացմունքներ արտազեղել կարող են մեր երկնանուագ շարականների մեղեդիքը... Լաւ համարեցի այսքանը գրել, որ ինչքան կարելի է, մեղմածայն երգեցողութեան ընտելացնեն աշակերտներին. միշտ միջակ ձայնով երգելու սովորութիւն ունեն»¹⁴:

Իսկ տարիներ անց հրապարակվում է Վարդապետի հայտնի «Երգչի տասը պատվիրանքները»¹⁵:

Վերը նշվածից պարզ է դառնում, որ Վարդապետը մտածում էր ոչ միայն իր սաների առողջության, այլև նրանց ձայնը պահպանելու, կատարելագործելու մասին և այս ամենը մտադրված էր դնելու գիտական հիմքի վրա: Հենց դրա համար էր նաև ձեռք բերել հետևյալ գրքերը, ընդ որում՝ ոչ միայն երգիչների, այլև՝ դաշնակահարների, ջութակահարների և այլոց համար: Այդ աշխատություններից ներկայացնենք մի քանիսը.

1. Գ. Ավելիս, «Երգեցողության բժիշկը. հանրամատչելի բժշկական ցուցումներ երգեցողության ուսուցման և ձայնի օրգանների հիգիենայի մասին», Ֆրանսկֆուրտ, 1896:
2. Վ. Բոտտերմունդ, «Երգչաձայնը և նրա խանգարումները», հանրամատչելի ձեռնարկ երգիչների և երգեցողության ուսուցիչների համար», Լ., 1896:

¹³ Ռ. Թերլեմեզյան, Կոմիտաս, Էջ 37:

¹⁴ Կոմիտաս, Նամակներ, Էջ 104:

¹⁵ Մ. Բաբայան, Կոմիտասի տասը պատվիրանքները, Կոմիտասը երգիչ, Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 2009, Էջ 129, նյութի աղբյուրը նշվում է՝ Ընդարձակ տարեցոյց ս. փ. ազգային հիւանդանոցին, 1933, Էջ 17–21:

3. Օ. Գուտման, «Ձայնամարզություն՝ հիմնված ֆիզիոլոգիական օրենքների վրա», Լ., 1890:
4. Զ. Պետերսեն, «Դեկլամացիայի (արտահայտիչ նվագի) սխալը լարային գործիքների կատարման դիրքի փոփոխության ժամանակ՝ երգչական արվեստի համեմատ», Բ., անթվ.:
5. Է. Քալանդ, «Ուժի աղբյուրների կիրառումը դաշնամուրային նվագի ընթացքում. ֆիզիոլոգիա-անատոմիական դիտարկումներ», Շ., 1905:
6. Վ. Պիլկե, ««Բաց և փակ» երգվող ձայնավորների մասին: Ներդրում անատոմիայի, ֆիզիոլոգիայի, պաթոլոգիայի, ինչպես նաև ականջների, քթի և կոկորդի թերապիայի ոլորտում», Բ., 1911:

* * *

Կոմիտասի գերխնդիրն էր նաև հայ երաժշտական արվեստը համամարդկային մշակույթի պատվանդանին դնելը՝ ներդաշնակել, հաշտեցնել արևելյան և արևմտյան երաժշտական մշակույթները, ազգայինը և համամարդկայինը: Նաև սա է պատճառը, որ Վարդապետի գրադարանում տեղ են գտել տարբեր ժողովուրդների երաժշտությանը նվիրված բազում ուսումնասիրություններ՝ ռուսական, գերմանական, շվեդական, չինական և այլն: Եվ ոչ միայն ուսումնասիրություններ, այլև դաշնամուրային պիեսների ժողովածուներ, օրինակ, հունգարական «Չարդաշ», Էդ. Գրիգի «Նորվեգական ժողովրդական պարեր» (վերջինիս նոտաների վրա Ռոմանոս Մելիքյանը գրել է «Յիշատակ Կոմիտաս Հայր սուրբին – ինձնից, Մոսկվա սեպտ. 8-ին, 1905 թ.»): Գրադարանում կան նաև ընծայագրված այլ նմուշներ, օրինակ՝ Է. Մուլլե, «Մեղմանուշ երգեր», Փարիզ, 1910 թ. (Մարգարիտ Բաբայանից), Ա. Մարլան, «Ձևերգ» (հեղինակից) և այլն:

Կոմիտասը ոգեշնչվում էր նաև Շիլլերի, Ռասինի, Կոռնելի, Թեոֆիստի և այլոց ստեղծագործություններով: Հայտնի խոսք է. «Եթե ուզում ես ճանաչել ինքդ քեզ, ճանաչիր ուրիշին, և՛ հակառակը»: Այդպես էր վարվում նաև Գյոթեն: Իր «Արևմտա-արևելյան դիվան»-ի առիթով նա գրել է. «Իմ մտադրությունն այն է, որպեսզի ուրախու-

թյամբ կապեմ Արևմուտքը և Արևելքը, անցյալը մեր օրերի, պարսկականը՝ գերմանականի հետ, ըմբռնել իրենց բարքերը և մտածելակերպը՝ իրենց փոխկապակցվածությամբ, հասկանալ մեկը մյուսի օգնությամբ»¹⁶:

Գյոթեի՝ որպես բանաստեղծի կայացմանը մեծապես նպաստել է Յոհան Հերդերը, որն առաջինն էր, որ բանահյուսությունը, ժողովրդական արվեստը դարձրեց գիտական ուսումնասիրության առարկա: Ահա Հերդերի մասին է Հայնրիխ Հայնեն ասել. «Համայն մարդկությանը Հերդերը ընկալում էր որպես մի վիթխարի տալիս՝ մեծ Վարպետի ձեռքում, և յուրաքանչյուր ժողովուրդ նրան թվում էր յուրովի լարված մի լար, և նա ընկալում էր այդ տալիսի տարբեր հնչյունների համապարփակ հարմոնիան»¹⁷: Եվ, շնորհիվ Կոմիտասի, հայ ժողովուրդն իր «հին սագի ողբանվագ, լացակոմած լարը» դարձրեց համամարդկային այդ տալիսի «ոսկե լար»:

* * *

Պատմությունը կրկնվել գիտի: Ահավասիկ, երբ 618 թ. Կոմիտաս կաթողիկոսն ավարտին էր հասցնում Հռիփսիմյանց նահատակներին ձոնված «Անձինք նուիրեալք» շարականը և քարակերտ «շարականը»՝ Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին, այս նույն օրերին, սկզբնավորվում էր մահմեդականությունը, որը հետագայում, որպես գաղափարական զենք, պիտի օգտագործեին օսմանյան թուրքերը՝ Հայոց Ցեղասպանությունը սանձազերծելու համար:

Դարեր անց, 1908 թ., Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկան «երիտթուրքերը», որոնք 1915 թ. բռնա կերպով շարունակեցին նախորդ դարում սկսված ցեղասպանությունը: Այս ընթացքում Կոմիտաս Վարդապետը համերգներ էր կազմակերպում և ձեռք բերում իր վերջին գրքերը, մշակում երգեր, բյուրեղացնում իր «Պատարագը»:

Մասնավորապես, 1913 թ. Պոլսի «Պոի Շան» թատրոնում Կոմիտասը նախաձեռնել էր փառահեղ մի հանդիսություն՝ նվիրված Հայոց

¹⁶ Л. М. Кессель, *Гёте и «Западно-восточный диван»*, Москва, изд. «Наука», 1973, стр. 29.

¹⁷ Там же, стр. 27.

այբուրենի 1300 և տպագրության գյուտի 400-ամյակներին, որտեղ հնչեցին նաև Սիամանթոյի նորաստեղծ «Սուրբ Մեսրոպ» պոեմը, Կոմիտասի «Ո՛վ մեծաքանչ դու լեզու» և այլ երգեր: Սրան զուգահեռ՝ թուրքերը սրում էին յաթաղանները՝ մեսրոպատառ, մեծաքանչ հայոց լեզուն կտրելու, հայ ժողովրդին բնաջնջելու նպատակով:

Հետագայում, Կոմիտասին նվիրված բանաստեղծությունում, Կոստան Զարյանը պիտի գրեր.

... Վերջին մղձավանջ, վերջին սև տեսիլք,
Որի դանակը մորթել էր երգդ, և սիրտդ փակել թանձր
խավարում¹⁸...

Ավետարանում ասվում է. «Զատիկը մոտ էր»: 1915 թ. ապրիլն էր, Զատիկը մոտ էր, մոտ էր նաև Մեծ Եղեռնի չարաբաստիկ օրը: Այս օրերի մասին Ռոբերտ Աթայանը, հիմնվելով Կոմիտասի աշակերտ Միհրան Թումաճանի հուշերի վրա, գրում է. «Պատարագն առաջին անգամ կատարվել է ն. տ. 1915-ի ապրիլի 17-ին (Ճրագալույցի ավագ շաբաթ երեկո), երկրորդ անգամ՝ հաջորդ օրը (Զատիկյա կիրակի առավոտյան), երրորդ կատարումը ծրագրված էր մայիսի 2-ին (Կանաչ կիրակի), բայց, ինչպես ասում են. «Շաբաթը ուրբաթից վաղ եկավ», և այս կատարումը, իհարկե, չկայացավ»¹⁹:

«Կանաչ կիրակիին» նախորդել էր «Կարմիր կիրակին»,– այսպես են անվանում նաև 1915 թ. Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության տեղահանությանը:

(«Կանաչ կիրակի» անունը «տրվում է Զատիկի Դ կիրակիին, որը Աշխարհամատրան տոնն է»²⁰:

««Կարմիր կիրակի» կոչվում է Հինանց Դ կիրակին, որ Զատիկից 22 օր հետո է գալիս... որովհետև դաշտերը կանաչելուց հետո նախ և առաջ կարմիր կակաչներով են զարդարվում»²¹):

¹⁸ Գարուն ա, կազմ. և խմբ.՝ Գ. Դևրիկյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1969, էջ 19:

¹⁹ Կոմիտաս, երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, «Անահիտ» հրատ., 1997, էջ 124:

²⁰ Մ. արք. Օրմանյան, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1992, էջ 24:

²¹ Նույն տեղում, էջ 25:

Հայտնի է, որ մտավորականներից շատ քչերը փրկվեցին սպան-
դից, այն էլ՝ հատուկ միջամտությամբ: Փրկվեց նաև Կոմիտասը, սա-
կայն՝ տեսածից ու վերապրածից ցնցված:

Ըստ Ռ. Աթայանի՝ Կոմիտասն աքսորից հետո, հուլիսի 12-ին,
գրեց իր վերջին երգը, որից հետո կյանքի վերջին 20 տարիները նա
անցկացրեց լռության մեջ: Իսկ վերջին երգը «Հայր մեր» մանկական
աղոթքն է, որտեղ Վարդապետը մանկան շուրթերով դիմում է Արար-
չին՝ հայցելով օգնություն և օրհնություն:

* * *

Ամփոփենք մեր «ճամփորդությունը» Կոմիտասի գրքերի աշ-
խարհում:

Բառափոխելով Վարդապետի խոսքը Վազների մասին, կարող
ենք ասել, որ «Կոմիտասը Հայաստանին ազգային երաժշտություն
տվեց, իսկ օտարներին՝ դաս»:

Ո՛չ մի աղետ, ո՛չ մի արհավիրք ի զորու չեղավ խոչընդոտելու Կո-
միտասի հաղթարշավը: Վարդապետը բնաջնջումից փրկեց հայ ժո-
ղովրդական և հոգևոր երաժշտությունը, մշակեց, բազմաձայնեց և,
իր ուսումնասիրություններով հանդերձ, հիմնեց հայ ազգային կոմպո-
զիտորական և երաժշտագիտական դպրոցը:

Դանիել Երաժիշտ

THE CONTENT AND CONCEPTUAL DIRECTION OF KOMITAS VARDAPET'S LIBRARY

*I have always imagined that Paradise
would be a kind of library.*

Jorge Luis Borges

Throughout 2021 and 2022, the Komitas Museum–Institute exhibited the preserved part of Komitas Vardapet's library which includes more than 300 books, educational, methodological handbooks, scores of different operas, oratorios, masses, choral compositions, piano scores, and research papers on songs of different nations, etc.

Most of these materials were acquired by Komitas between 1895 and 1914, particularly during his time as a student in Berlin. During this period, he studied at the private conservatory of Richard Schmidt and at the Department of Philosophy at Friedrich Wilhelm University (now Humboldt University) of Berlin.

Which factors conditions the amount and the type of the book samples? Were they numerous or not that much? Given Komitas Vardapet's financial situation, the high cost of books, and the fact that he did not have a permanent home or sufficient storage space, acquiring such a large collection of books was a remarkable feat of courage. This is especially noteworthy considering the brutal genocidal policies and persecution faced by the Armenian people at the hands of the Ottoman Empire, which threatened not only the survival of Armenian culture, but also the very existence of the Armenian nation: it was not "the time to sing". Komitas himself, however, would spread this message through his choral work *It was a Beautiful, Clear Night*:

*Come and help, patriot Armenian,
Armenia is endangered...¹*

This choral work was an echo of Van massacres of Armenians that happened throughout 1895–1896 in the Ottoman Empire, whose only

¹ Komitas, *Complete Works*, Vol. 4, Yerevan, "Hayastan", 1976, p. 50.

witness, as the song says, was the moon. According to Robert Atayan, another echo of Van massacres was Komitas's cantata *Near Babylon Rivers* in which he used tones from *In the Shores of Mother Araks* and *Dream* songs. Despite these tragic events, Komitas continued to create and sing, with hope and faith in his heart.

Komitas often valued books over basic necessities like food, as reflected in his letters to Karapet Kostanyan, the head of the Gevorgyan Seminary in the Mother See of Holy Ejmiatsin. In a letter dated 1895, Komitas wrote to his teacher:

*"My monthly allowance is barely enough to pay for a carriage, books and papers. Also, I still don't have winter clothes, I don't have money either..."*²

Moreover, at the end of the letter, Komitas asks his teacher to send the five volumes of François-Joseph Fétis's *General History of Music*.

In a letter dated January 1897, Komitas writes from Berlin:

*"...I am very upset by the way I live. I often get sick: my food is barely nothing, and I have so many things to do. I have become a skeleton, and I think my end will be a loss like that... I often cut my food to pay for my education..."*³ And then Komitas asks his teacher to copy a page from Samuel Anetsi's *Running Hand Knowledge about modes and songs* and send it to him, along with N5600 issue of *Arevelk* newspaper from 1896.

Komitas's professors were aware of his financial struggles. In this regard, it is noteworthy that Richard Schmidt showed his generosity by gifting Komitas with tickets to attend operas and concerts. In addition to his academic pursuits, Komitas was also active in the musical community, performing at concerts and participating in conferences hosted by the International Music Society.

The contents of Komitas's library reflected his lifelong ambitions and mission – to preserve and arrange Armenian folk and spiritual music. He aimed to achieve this by opening a conservatory in Armenia and eventually founding a national school of music composition. Through his work,

² Komitas, *Letters*, Yerevan, MLA publication, 2007, p. 99 (in Armenian).

³ *Ibid.*, pp. 104–105.

Komitas sought to showcase the rich and unique musical heritage of the Armenian people and to secure its rightful place in the world of music and culture. Komitas expressed these concerns to Catholicos Matheos Izmirlean whom in 1910 he suggested the following:

"(A) To open an Armenian sacred music conservatory...

(B) To establish a music publishing department in Mother See of Holy Ejmiatsin and publish... different books and notebooks on sacred music singing.

(C) To make it mandatory to practice uniform spiritual singing in Armenian churches.

(D) To have regular and planned singing and elementary theory practice in Armenian schools by certified teachers... For multi-part singing, church clerks, befitting the name and position of the Mother See, will have at least 40 fine singers. For unison singing, the school will have 20 and four fine singers...I am ready to devote my efforts to such a "holy cause"... that excited me from my childhood..."⁴

A close examination of the subjects and textbooks that Komitas studied during his time in Berlin provides valuable insight into his interests and intellectual pursuits. This list also offers a glimpse into the high level of education offered by Berlin's educational institutions and the expectations placed upon their students. Below is a brief list of subjects.

1. Musical form
2. Piano
3. Contemporary music
4. Composition
5. Polyphony
6. History of Medieval music, beginning from early Christianity
7. History of French and Dutch music
8. History of church music
9. Musical exercises with the royal collection of musical instruments
10. Music aesthetics
11. Ancient Greek music

⁴Ibid., pp. 84–85.

12. General history of music
13. Instrumental studies
14. Musicology
15. Life and work of Mozart
16. History of the century music
17. German lied
18. Musical-theoretical exercises
19. Counterpoint (polyphony) exercises

As we learn from the chronicle compiled by Kh. Samvelyan, Komitas bought 8 textbooks from the bookstore while studying with Makar Ekmalyan in Tiflis.

1. A. Arensky, Brief Handbook for Practical Study of Harmony, Moscow, 1891 (in Russian).
2. N. Rimsky-Korsakov, Practical Textbook of Harmony, Saint Petersburg, 1893 (in Russian).
3. A. Kazbiryuk, Handbook for Practical Study of Harmony, Saint Petersburg, 1883 (in Russian).
4. E. Richter, Harmony Textbook, Saint Petersburg, 1876 (in Russian).
5. H. Niessen-Saloman, School of Singing of Henriette Niessen-Saloman (in Russian).
6. M. Bordogni, 3 Exercises et 12 Vocalises, Leipzig.
7. V. Orlov, The Art of Church Singing, Saint Petersburg, 1894 (in Russian).
8. L. Sacchetti, Historical Essay on General History of Music, Saint Petersburg and Moscow, 1891 (in Russian).⁵

Komitas's library includes handbooks of various authors dedicated to each above-mentioned subject, as well as to harmony, vocal art, various instruments, and conducting. There are also piano scores of operas, oratorios, masses, cantatas, piano works, piano transcriptions, and choral pieces.

⁵ Kh. Samvelian, Brief annals of Komitas's life and works, *Soviet Art*, 1969, No. 11, p. 52 (in Armenian).

* * *

After completing his studies, Komitas continued to get books with the same enthusiasm, follow the developments in art, improve himself, and participate in the conferences of the International Music Society (IMS). It is noteworthy that the President of the IMS, Oskar Fleischer, wrote in a letter dated 1899:

*"Through your meaningful and profound lecture, we were able to take a deep look at the music that was almost unavailable for us and has a lot to teach to the western people"*⁶.

From 1900 to 1914, Komitas also acquired works by his teachers, adding them to his library collection, as if Komitas was continuing his studies with his teachers. Those books are:

1. H. Bellermann, Counterpoint, Berlin, 1901.
2. O. Fleischer, Mozart, Berlin, 1900.
3. O. Fleischer, Late Greek Notation, Berlin, 1904.

By the way, Arnold Schoenberg also taught with Bellermann's polyphony textbook.

To his collection of textbooks on instrumentation, Komitas added Berlioz's *Tractate* updated by R. Strauss, (Leipzig, 1905); E. Teuchert's three-volume of *Instrumental Studies* (Leipzig, 1910–1911); H. Riemann's *Catechism of Orchestration, Introduction to Instrumentation* (Leipzig, 1910); F. Busoni's *Sketch of a New Aesthetic of Music* (Berlin, 1907); H. Taine's *The Philosophy of Fine Art*, 2 volumes, (Leipzig, 1902–1903), and other works.

As mentioned, Komitas was planning to establish a publishing house. This is evidenced, for instance, by *Music Printing, New Simplified Notation* by H. Schmidt and A. Door, 1897, Vienna.

It would not be possible to fully catalog all the books in Komitas's library in a single article. However, the information provided above offers a clear picture of Komitas's goal: to establish an Armenian cultural

⁶R. Terlemezian, *Komitas*, Yerevan, Publishing of the NAS of the RA, 1992, p. 28 (in Armenian).

“superpower.” After all, he was convinced that, “*Armenia will live as long as Armenian music lives*.”⁷

Komitas aimed to achieve this goal by educating children and teachers. It is not surprising that a significant portion of his library was dedicated to children’s and school songs from various nations, teaching programs, methodical manuals, studies, and his own compositions for children, such as songs and music.

In his article “Dance and the Child,” Komitas wrote: “*The child does not have a philosophy of moral life, an understanding of life... In order to regulate, fix, and develop feelings, it is necessary to give a proper direction to the tradition of singing... We do not have textbooks adapted to the mental needs of the children*.”⁸ That is the reason Komitas obtained so many books for children’s education.

Komitas’s ideas about the power of art to influence the human soul and behavior align with the beliefs of ancient Greece, where the importance of music and its impact on the human experience was widely recognized. He was influenced by works such as H. Abert’s *Doctrine of Ethos in Greek Music* and the writings of the renowned medieval musicologist Boethius.

Plato used to say: “*There is no more accessible way for science to reach the human soul than hearing. Because rhythms and chords reach the depths of the soul through listening*.”⁹ According to Plato, “*The best defense of the state is respectable and pleasant, harmonious, modest and simple, masculine music, not feminine, wild or motley*.”¹⁰ For instance, according to this approach, the Dorian lute is masculine, thus, it can encourage soldiers, while the Lydian lute, with its softness, can evoke sensuality and weaken, and the Phrygian is suitable, especially for funeral ceremonies.

⁷ P. Aubry, Memoirs about the research trip to Armenia (excerpt), *Komitasakan*, vol. 1, Yerevan, Publishing of the NAS of the RA, 1969, p. 259 (in Armenian).

⁸ Komitas Vardapet, *Studies and Articles*, compiled by G. Gasparyan and M. Musheghyan, vol. II, Yerevan, “Sargis Khachents”, 2007, pp. 77–78 (in Armenian).

⁹ *Musical aesthetics of Middle Ages and Renaissance in Western Europe*, comp. by V. Shestakova, Moscow, “Muzyka”, 1966, p. 156 (in Russian).

¹⁰ Ibid.

Komitas was deeply dedicated to his students. This was evident in his actions during a performance by the Ejmiatsin Choir in Tbilisi in April 1905, where he directed the choir during two concerts. During breaks in the performance, Komitas was seen offering words of encouragement to the singers, reminding them to take care of themselves by drinking a warm cup of tea and speaking in a quiet tone.¹¹

One more incident. In 1895 Komitas wrote to K. Kostanyan from Berlin: "... I really wanted to send a sample of the *sharakan* this time in four parts, to see what kind of feelings the melody of our two-tone hymns can evoke... I thought it was good to write this much, so that the students can get used to singing in a soft voice as much as possible. They always have a habit of singing in a mediocre voice".¹²

Years later the famous "Ten commandments to the singer" of Komitas Vardapet were published.¹³ It is clear from the above that Vardapet thought not only about the health of his students, but also about preserving and improving their voices, and he intended to put all this on a scientific ground. It was for this reason that he acquired some other books, not only for singers, but also for pianists, violinists and others.

Komitas's main task was also to put Armenian music on the pedestal of universal culture, to harmonize and reconcile Eastern and Western musical cultures, the national and the universal. This is also the reason why Vardapet's library contains many studies dedicated to the music of different peoples: Russian, German, Swedish, Chinese, etc. And not only studies, but also collections of piano pieces, for example, the Hungarian *Csárdás*, and Ed. Grieg's *Norwegian folk dances* (on the sheet of the latter, Romanos Melikyan wrote "*In memory to the Holy Father Komitas – from me, Moscow, September 8, 1905*"). There are also other donated samples at

¹¹ R. Terlemezian, *Komitas*, p. 37 (in Armenian).

¹² *Komitas, Letters*, p. 104 (in Armenian).

¹³ M. Babayan, Komitas's Ten Commandments: Komitas as a Singer, *Komitas in the Memoirs and Testimonies of the Contemporaries*, Yerevan, "Sargis Khachents", 2009, p. 129 (in Armenian), and the source of the memoir is mentioned: *Extended annuary of the H.S. National Hospital*, 1933, pp. 17–21 (in Armenian).

the library, for example, É. Moullé, *Rouart Tender Songs* Paris, 1910 (from Margarit Babayan), A. Msrlyan, *Ode* (from the author) and others.

Komitas was also inspired by the works of Schiller, Racine, Corneille, Tennyson and others. It is a famous saying. "If you want to know yourself, know someone else and vice versa." So did Goethe. On the occasion of his *West-East Divan* he wrote "*My intention is to connect with joy the West and the East, the past and the present, the Persian and the German, to understand their manners and way of thinking with their interdependence, to understand one with the help of the other*".¹⁴

Johann Herder greatly had contributed to Goethe's establishment as a poet. Herder was the first to turn folklore, folk art into a subject of scientific study. Here is what Heinrich Heine said about Herder: "*Herder perceived all mankind as a great harp in the hands of a great master, and each nation seemed to him a string strung in its own way, and he perceived the comprehensive harmony of the various sounds of that harp*".¹⁵ And, thanks to Komitas, the Armenian people turned their "lamenting, weeping string of the old saz" into a "golden string" of that universal harp.

* * *

History can repeat itself. In 618 AD, just as Komitas Catholicos was completing the hymn *Devoted Souls* dedicated to the martyrs of Hripsime and the stone-built Saint Hripsime Church, Islam was gaining traction as a religion. In the future, it would be used as an ideological weapon by the Ottoman Turks during the Armenian Genocide.

Centuries later in 1908, the Young Turks rose to power in the Ottoman Empire and committed the Armenian Genocide that had started at the end of the previous century. Despite the ongoing violence and persecution, Komitas Vardapet continued to pursue his passion for music. He organized concerts, acquired new books, edited songs, and refined his *Liturgy*.

¹⁴ L. M. Kessel, *Goethe and "West-East Divan"*, Moscow, "Nauka" publishing, 1973, p. 29 (in Russian).

¹⁵ *Ibid.*, p. 27.

In 1913, Komitas organized a memorable concert in the Petit Chant Theater in Constantinople, celebrating the 1300th anniversary of the Armenian alphabet and the 400th anniversary of the invention of printing. During the concert, Siamanto's newly written poem *Surb Mesrop*, Komitas's *O! Magnificent Language* and other songs were performed. In parallel to this, Turks were sharpening their swords to cut off the magnificent Armenian language and exterminate the Armenian people.

Later, in a poem dedicated to Komitas, Kostan Zaryan would write:

... Last nightmare, last black vision,
The dagger of which slayed your song, and locked your heart in
heavy darkness...¹⁶

It is said in the Gospel: "Easter was close". It was April 1915; Easter was close so the hapless day of the Armenian Genocide. Robert Atayan wrote about these days, based on the memoirs of Komitas's student Mihran Toumajan.

"The Liturgy was performed for the first time on April 17, 1915 (the evening of Candlemas Saturday), the second time, the following day (Easter Sunday morning). The third performance was scheduled for May 2 (Green Sunday), but, as they say, "Saturday came earlier than Friday" and that performance, of course, did not take place".¹⁷

The "Green Sunday" was preceded by the "Red Sunday" – this is also referred to the the deportation of the Armenian intellectuals of Constantinople in 1915.

It is known that very few of the intellectuals survived from the slaughter due to special intervention. Komitas was among the survivors; however, he was deeply affected by the events he witnessed.

According to Robert Atayan, after exile, on July 12th, Komitas wrote his final song, a children's prayer called *Our Father*. In this piece, he addressed the creator through the voices of children, asking for help and blessings.

¹⁶ *It is Spring*, comp. by G. Devrikyan, Yerevan "Hayastan" publishing, 1969, p. 19 (in Armenian). Translated by L. Harutyunyan.

¹⁷ Komitas, *Collected Works*, vol. 7, Yerevan, "Anahit" publishing, 1997, p. 124 (in Armenian).

After composing this song, Komitas remained silent for the remaining twenty years of his life.

* * *

Let us summarize our “journey” in the world of Komitas’s books. Paraphrasing Vardapet’s words about Wagner, we can say that “Komitas gave national music to Armenia and a lesson to the foreigners.”

Vardapet’s mission to preserve and cultivate Armenian folk and spiritual music was unwavering, even amidst disasters. He meticulously collected and documented Armenian folk songs, and through his research and compositions, established an Armenian national school of composition and musicology.

Daniel Yerazhisht

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Կոմիտասի արխիվում նրա երաժշտական ստեղծագործությունների, տեսական նյութերի, նամակների, փաստաթղթերի, կենսագրական նյութերի, լուսանկարների և անձնական իրերի հետ ամփոփված է Կոմիտասի անձնական գրադարանի պահպանված մասը: Կոմիտասի անձնական գրադարանը բաղկացած է հայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, իտալերեն, հունարեն, պորտուգալերեն գրքերից, նոտաներից և պարբերականներից: Դրանք մեծամասամբ մասնագիտական գրքեր են՝ հարմոնիայի, պոլիֆոնիայի, երաժշտության պատմության, ձայնամարզության, կատարողական, դիրիժորական ու խմբավարական արվեստի, գործիքագիտության, կոմպոզիցիայի և խազագիտության մասին: Կան նաև երաժշտական բառարաններ և ամսագրեր:

Գրադարանի գրքերի մեծ մասը տրամադրել է Փարիզի Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովը 1933 թ. Հայ օգնության միության միջոցով և Արշակ Չոպանյանի միջնորդությամբ: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվում է գրքերի ստացման մասին վկայող ակտը՝ կոլտուր-պատմական թանգարանի¹ տնօրեն Վաղարշակ Նորենցի և գրական բաժնի վարիչ Խորեն Սարգսյանի ստորագրությամբ, ինչպես նաև թանգարանի տնօրենի շնորհակալական նամակը՝ ուղղված Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովին²: Հետագայում եղել են նաև նվիրատվություններ տարբեր անձանց կողմից, որոնց մոտ այս կամ այն կերպ հայտնվել են Կոմիտասի անձնական գրքերը:

Հայտնի է, որ Կոմիտասի ձեռագիր ժառանգությունը մեծ ողիսական է անցել. նախ Էջմիածնից ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս, Վարդապետի տեղափոխվելու հետ միաժամանակ, ապա՝ նրա հի-

¹ Այդ տարիներին այն կոչվում էր Կոլտուր-պատմական թանգարան: 1935 թվականին մայր թանգարանի հավաքածուների հիման վրա ստեղծվեցին երեք ինքնուրույն թանգարաններ՝ Հայաստանի պատմության թանգարանը, Ազգային պատկերասրահը և Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը:

² ՀԱԱ Ֆ 113, ց. 1, գ. 675, թ. 80, 81:

վանդությունից հետո, իր Կ. Պոլսի Բանկայթի թ. 47 բնակարանից Պոլսի ազգային մատենադարան և Պատրիարքարան, այնտեղից էլ Փարիզ՝ Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովի պահանջով:

1927 թ. Արշակ Չոպանյանը Կ. Պոլսի պատրիարք Մեսրոպ Նարոյանին գրում է.

«Մեծապարիվ Ս. Պատրիարք հայր,

Սրացա նոյեմբ. 3 թվակիր նամակը, Կոմիտաս Վարդապետի գրքերն ու գույքերն իմ կարծիքովս պետք չէ ծախվին, այլ ամբողջությամբ պահվին, որպեսզի օր մը Երևանի Ազգային թանգարանը դրվին, այն սենյակում կամ բաժնին մեջ, որ Կոմիտասին պիտի հաղկացվի անշուշտ»³:

1932-ին Չոպանյանը գալիս է Խորհրդային Հայաստան, հանդիպում ազգային թանգարանի տնօրեն Վաղարշակ Նորենցի և գրական բաժնի վարիչ Խորեն Սարգսյանի հետ և վերադառնալով Փարիզ կազմակերպում գրադարանի տեղափոխումը Հայաստան⁴:

Չնայած, որ 1956 թ.-ից Կոմիտասի ֆոնդը դրված է գիտական շրջանառության մեջ և հասանելի է եղել գիտական ուսումնասիրության և ցուցադրության համար, գրադարանի հատվածը երբևէ չի ցուցադրվել և չի ենթարկվել ո՛չ մշակութաբանական, ո՛չ մատենագիտական հետազոտության: Միայն 2021 թ. Կոմիտասի թանգարան – ինստիտուտում Գրականության և արվեստի թանգարանի հետ համատեղ կազմակերպվեց «Կոմիտասի գրադարանը. եվրոպական լեզուներով գրականություն» խորագրով ժամանակավոր ցուցադրությունը, որի արդյունքում որոշվեց հրատարակել Կոմիտասի անձնական գրադարանի ամբողջական գրացուցակը⁵:

Կոմիտասը սկսել է գրքեր հավաքել դեռևս ճեմարանում ուսանելու տարիներից: Մանուկ Աբեղյանն իր՝ Կոմիտասի մասին հուշերում⁶

³ Ա. Չոպանյան, *Նամականի*, կազմող՝ Գոհար Ազնավուրյան, Երևան, «Սովետական գրող», 1980, էջ 173:

⁴ Ա. Չոպանյան, Տպառուրթիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն, *Անահիտ*, 1933, թիվ 3-4, էջ 78-129:

⁵ Ծուցադրության մտահղացման հեղինակ և համադրող՝ Մարինե Հարոյան:

⁶ Մ. Աբեղյան, Հիշողություններ Կոմիտասի մասին, *Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում*, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 2009, էջ 11:

պատմում է 1890 թ. Էջմիածնում կոմպոզիտորի հետ միասին ձեռք բերած՝ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի «Քնար մշեցոց և վանեցոց» գրքի մասին, որը հետագայում Կոմիտասը նվիրել է Աբեղյանին: Գիրքն այժմ պահվում է ԳԱԹ-ի Աբեղյանի ֆոնդում⁷:

Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ ուր էլ նա լիներ, անպայման այցելում էր տեղի բոլոր գրախանութները և նոտաների կրպակները՝ հարստացնելով իր գրադարանը նոր հրատարակություններով: Գրադարանի գրքերի զգալի մասի վրա առկա է Կոմիտասի մակագրությունը, նշված է ձեռքբերման վայրը և օրը: Դա ցույց է տալիս, թե ինչ կարևոր իրադարձություն է եղել նրա համար տվյալ գրքի ձեռքբերումը: Այս նշումները մեզ հնարավորություն են տալիս նաև կազմելու այն քաղաքների աշխարհագրությունը, որտեղից նա ձեռք է բերել իր գրադարանի գրքերը:

Եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ գրքերի մեծ մասը Կոմիտասը ձեռք է բերել Գերմանիայում ուսանելու տարիներին, որտեղ ապրում էր փոքրիկ նպաստով, պարզ է դառնում, թե ինչ արժեք ուներ գիրքը Կոմիտասի համար:

Այդ տարիներին իր ուսուցչին՝ Կարապետ Կոստանյանին ուղղված նամակներից մեկում Կոմիտասը գրում է.

«Յարգելի՛ պ. Կ. Կոստանյանց,

... մի խնդիրք ունեմ, եթե հնարաւոր է, առաջին 3 ամսի նպաստադրամա էլ ուղարկել տայիք, որ չեմ ստացել, գոնէ կարող կլինէի երաժշտական անհրաժեշտ գրքերից գնել, որոնք անհրաժեշտ են ինձ համար եւ մնացած հին պարտքս էլ կվճարէի վերջնականապէս. իհարկե, եթէ կարելի է միայն»⁸:

Գրքի նկատմամբ նրա ակնածական վերաբերմունքի մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ գրքերի մի ստվար մասը, որոնք փափուկ կազմ են ունեցել, հետագայում նորից վերակազմել է տվել, և

⁷ Գրքի տիտղոսաթերթին գրված է «Սողոմոն աւ. սրկվգ Սողոմոնեան», իսկ լուսանցքներում կան հայկական ծայնանիշներով Կոմիտասի ինքնագիր նշումներ (ԳԱԹ Մ.Ա. 21161):

⁸ Կոմիտաս Վարդապետ, *Նամականի*, աշխատասիրութեամբ Գ. Գասպարեանի, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց – Փրինթինֆո», 2009, էջ 46:

դրանց մի մասի վրա առկա է Երևանի «Բարդիկյանցի կազմարարական արհեստանոցի» կնիքը:

Կոմիտասի գրադարանը երաժշտագետի աշխատանոցն է, որտեղ զգալի թիվ են կազմում Կոմիտասի ձեռագիր նշումներով գրքերը: Գրքերի լուսանցքներում, առանձին ներդիր թերթիկների վրա արված կոմիտասյան գրառումները դեռ սպասում են իրենց վերծանողին և ուսումնասիրողին: Այդ գրառումները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու Կոմիտաս գիտնականին և հետազոտողին, պարզելու առանձին հեղինակների կամ ստեղծագործությունների հանդեպ նրա վերաբերմունքը:

Գրադարանի մի ստվար հատվածը նոտաներն են: Դրանք հիմնականում պարտիտուրներ են, նշանավոր օպերաների կլավիրներ, դաշնամուրային ստեղծագործություններ, տարբեր ազգերի ժողովրդական երգերի ժողովածուներ:

Առանձնակի արժեք ունեն հայ և օտար հեղինակների կողմից Կոմիտասին ընծայագրված գրքերը (Ռոմանոս Մելիքյան, Ռուբեն Կորգանով, Ամեդե Գաստուե, Պիեռ Օբրի, Լուի Լալուա և այլք), որոնք վկայում են հայ և օտար երաժշտագետների հետ Կոմիտասի կապերի մասին:

Ուշագրավ են նաև գրադարանի օտարալեզու մանկական երաժշտական պատկերազարդ գրքերը, որոնք Կոմիտասը ձեռք է բերել Գերմանիայում և Փարիզում՝ ցանկություն ունենալով դրանց օրինակով ստեղծել հայ մանուկների համար պատկերազարդ երաժշտական գրքույկներ⁹:

Բացի երաժշտագիտական գրականությունից՝ գրադարանում առկա են նաև տարբեր լեզուներով գեղարվեստական գրքեր (Գյոթեի, Շիլլերի, Ժան Լաֆոնտենի, Լոնգֆելլոյի, Կոռնելի, Լոնգուսի և այլն), գիտական (Իպոլիտ Տեն, «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը»), պատմական (Անատոլ Լըռուա Բոլյո, «Հայերը և հայկական հարցը»), կրոնագիտական գրքեր (Մ. Օրմանեան, «Դիտողագիր: Երուսաղեմի համար կազմուած նոր Կանոնագիրին զննութիւնն ու լուսաբանու-

⁹Ա. Մեսրոպյան, Հուլեր, Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, էջ 357:

թինը»), իտալերենի և պորտուգալերենի դասագրքեր, բառարաններ, ժամանցային գրքեր:

Հրաչյա Աճառյանը Կոմիտասին բնութագրել է որպես մեծ ընթերցասերի, որը քաջ ծանոթ էր հայոց պատմությանը և գրականությանը. «Կոմիտաս մեծ ընթերցասեր մըն էր, ուժեղ էր հայոց լեզվի մեջ, և հայոց պատմությունը շատ լավ գիտեր: Մասնավորապես կկարդար Մովսես Խորենացին և Նարեկացին, իսկ Աբովյանին «Վերք Հայաստանին» կանվաներ իր մատունքը»¹⁰: Աղավնի Մեսրոպյանի վկայությամբ, Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» մշտապես եղել է Կոմիտասի գրասեղանին, իսկ Խրիմյան Հայրիկի նվիրած Աբովյանի լուսանկարը Վարդապետի հետ է եղել ամենուր»¹¹: Սակայն Կոմիտասի գրադարանում մենք չենք գտնում ո՛չ «Վերք Հայաստանին», ո՛չ էլ այլ հայ հեղինակների գեղարվեստական գրքեր, մինչդեռ հայտնի են նրա սերտ շփումները իր ժամանակի թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ գրական շրջանակների հետ:

Կոմիտասը մտերիմ է եղել շատ գրողների հետ, ծանոթ է եղել նրանց ստեղծագործություններին, ավելին՝ ղեկավարել է Պոլսի գրական ասուլիսները, հետևաբար, հնարավոր չէր, որ Կոմիտասը իր գրադարանում չունենար նրանց գրքերից: Հայալեզու գեղարվեստական գրականության բացակայությունը և ոչ մասնագիտական գրքերի սակավությունը վկայում են, որ գրադարանն ամբողջական չէ: Չնայած դրան՝ վստահ ենք, որ անգամ պահպանված մասի ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա բացահայտելու Կոմիտաս Վարդապետի մասնագիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակը, ինչպես նաև ուրվագծելու նրա գործունեության լիարժեք համայնապատկերը:

Մարինե Հարոյան

¹⁰ Զ. Աճառյան, Զուլեթր Կոմիտասի մասին, *Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում*, էջ 22:

¹¹ Ա. Մեսրոպյան, Զուլեթր, *Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում*, էջ 330–331:

KOMITAS'S PERSONAL LIBRARY

Among the letters, documents, biographical materials, papers, documents, music scores, photographs, and personal belongings in Komitas's archive, the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents houses a preserved part of Komitas's private library. It consists of books in Armenian, German, French, Russian, Italian, Greek, and Portuguese languages, as well as music scores and periodicals. Those are mostly books on harmony, polyphony, vocal training, performing, conducting arts, instrumentation, composition, and *Khaz* notation system. The library also consists of music dictionaries and various magazines.

Most of the books were obtained from the Komitas Caretaker Committee of Paris in 1933, with the help of the Armenian Relief Society and through the mediation of Archag Tchobanian. Today, the National Library of Armenia preserves a certificate of a books' receipt, signed by the director of then Cultural–Historical Museum¹ Vagharshak Norents, and the head of the museum's literary department Khoren Sargsyan. There is also a thank you letter from Norents addressed to the Komitas Caretaker Committee of Paris². Besides the main donation, there were donations from different people throughout the time who somehow came across or owned Komitas's personal books.

It is known that Komitas's heritage has gone through a great odyssey: first it was sent to Constantinople from Ejmiatsin, and later, after his illness, it was sent to the National Repository and to the Armenian Patriarchate, and afterwards, the archive was sent to Paris by the request of the Komitas Caretaker Committee.

In 1927, in a letter to the Patriarch of Constantinople Mesrop Naroyan, Archag Tchobanian wrote:

¹Back in 1930s, the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents was called Cultural–historical Museum. In 1935, based on the collection of the Cultural–historical Museum three separate museums and galleries were founded – the History Museum of Armenia, The National Gallery of Armenia and Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents.

²National Archives of Armenia, Archives 113, case 1, case 675, pages 80–81.

"Venerable S. Patriarch Father,

*I received the letter dated November 3 and, in my opinion, the books and properties of Komitas Vardapet should not be sold, but should be kept, so that one day those are housed in the National Museum of Yerevan, in a room or museum section that will be undoubtedly allocated to Komitas.*³"

In 1932, Tchobanian visited Soviet Armenia, met the museum director Vagharshak Norents and the head of the literary department Khoren Sargsyan and upon his return to Paris, organized library's transfer to Armenia⁴.

Starting from 1956, Komitas's archive was available for scholarly research, study, and exhibitions, but the library was never exhibited and was not a subject to cultural or bibliographic research. In 2021, for the first time ever, Komitas Museum-Institute and Museum of Literature and Arts after Yeghishe Charents jointly organized a temporary exhibition entitled "Komitas Library. Literature in European Languages." Later on, as a result of the exhibition, it was decided to publish the complete list of books from the Komitas's personal library⁵.

Komitas started to collect books during his study years at the Gevorgyan Seminary. In his memories⁶ about Komitas, Manuk Abeghyan talks about a book by Archimandrite Aristakes Sedrakyan "Lyre of Mush and Van people" he acquired together with Komitas in 1890 in Ejmiatsin. Later, Komitas gave that book to Abeghyan as a present. Today, it's kept in Abeghyan's Archive at the Museum of Literature and Arts after Yeghishe Charents⁷.

³ A. Tchobanian, *Letters*, compiled by Gohar Aznavurian, Yerevan, "Soviet writer", 1980, p. 173 (in Armenian).

⁴ A. Tchobanian, Impressions and memories from Soviet Armenia, *Anahit*, 1933, No. 3–4, pp. 78–129 (in Armenian).

⁵ Author and curator of the exhibition – Marine Haroyan.

⁶ M. Abeghyan, Memories about Komitas, *Komitas in the Memoirs and Testimonies of the Contemporaries*, Yerevan, "Sargis Khachents", 2009, p. 11 (in Armenian).

⁷ There in an inscription in the books title page "Soghomon Senior Deacon Soghomonian," and the margins of books contain Komitas's inscriptions. From the archive of MLA, M.A., 21161.

Komitas's contemporaries note that whenever he would go, he would definitely visit local bookshops and music score kiosks to enrich his library with new publications. Most of the books in the library contain Komitas's inscription with the indication of the date and the location of the acquisition. This reflects the importance of book acquisition for Komitas. Also, his inscriptions give an opportunity to see the geography of the cities from where he collected books for his library.

Since Komitas acquired most of his books during his study years in Germany, where he lived with a very little stipend, it is obvious how much he valued books in his life. During these years, in a letter to his teacher Karapet Kostanyan, Komitas writes:

"Dear Mr. Kostaneants,

...I have one request, if possible, please send my stipend for the upcoming three months which I have not received, so that I can at least to buy the necessary music books that are essential for me, and I would pay my remaining debt as well. Of course, if it is possible⁸."

The fact that many books with soft covers were repaired reflects Komitas's referent attitude towards the books. Some of those books have a seal entitled "Badikyants bookbinding workshop" which was in Yerevan.

Komitas's library is a musicologist's workshop, where most of the books contain his handwritten notes. There are Komitas notes in the book margins, as well as in separate tabs that are still waiting to be interpreted and studied. Those handwritten notes given an opportunity to discover Komitas as a researcher and a scientist, as well as explore his views on different authors and works.

Another considerable part of the library are the music scores. Those are mainly orchestral and piano scores of famous operas, piano compositions, collections of folk songs of different nations.

Furthermore, autographed books donated to Komitas by Armenian and foreign authors are of special value (Romanos Melikyan, Ruben Korganov, Amédée Gastoué, Pierre Aubry, Louis Laloy) and those speak of Komitas's network of Armenian and foreign musicologists.

⁸ Komitas Vardapet, *Letters*, work by G. Gasparian, Yerevan, "Sargis Khachents - Printinfo", 2009, p. 46 (in Armenian).

The library also has many children's illustrated music books in foreign languages, which Komitas acquired in Germany and Paris, wishing to create illustrated music booklets for Armenian children⁹.

Besides musicological literature, library also contains fiction in different languages, scientific, historical, religious books, textbooks of Italian and Portuguese languages, dictionaries, and entertainment books.

Hrachia Acharian described Komitas as a great reader who was well acquainted with Armenian history and literature. "*Komitas was a great reader; he knew the Armenian language and history very well. He would particularly read Movses Khorenatsi and Narekatsi and would say that Khachatur Abovian's "Wounds of Armenia" is his relic*¹⁰". According to Aghavni Mesropyan, Khachatur Abovian's "Wounds of Armenia" was on Komitas's desk all the time, and the photo of Abovian which Khrimian Hayrik gave him was with him everywhere". However, in Komitas's library we do not find "Wounds of Armenia" or other fictional books by Armenian writers. Meanwhile, his close contacts with both Eastern and Western Armenian literary circles of his time are known.

Komitas was close to many writers and was familiar with their works. Moreover, he supervised literary conferences in Constantinople; therefore, it was impossible that Komitas did not have some of their books in his library. The lack of Armenian fiction proves that at most, the foreign language part of the library has been preserved. However, we are sure that research on the preserved part of the library will give an opportunity not only to discover the broad variety of professional interest of Komitas Vardapet, but also to highlight the complete range of his activities.

Marine Haroyan

⁹ A. Mesropian, *Memoirs, Komitas in the Memoirs and Testimonies of the Contemporaries*, p. 357 (in Armenian).

¹⁰ H. Acharian, *Memoirs about Komitas, Komitas in the Memoirs and Testimonies of the Contemporaries*, p. 22 (in Armenian).

¹¹ A. Mesropian, *Memoirs, Komitas in the Memoirs and Testimonies of the Contemporaries*, pp. 330–331.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ LIST OF ABBREVIATIONS

ԳԱԹ—Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

MLA—Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents

ԿՖ—Եղիշե Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի Կոմիտասի ֆոնդ

KA—Komitas Archives of the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents

ФК—Фонд Комитаса Музея литературы и искусства им. Егише Чаренца

[ա. թ.]—անհայտ հրատարակման տարեթիվ

[s. t.]—sine tempore

[б. г.]—без года издания

[ա. հ.]—անհայտ հրատարակիչ

[s. n.]—sine nomine

[б. и.]—без издателя

[ա. տ.]—անհայտ տեղ

[s. l.]—sine loco

[б. м.]—без места издания

S.—Seiten (գերմաներեն)

p.—pagine (իտալերեն)

p.—pages (ֆրանսերեն)

p.—páginas (պորտուգալերեն)

s.—sivua (ֆիններեն)

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԹԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանը ներառում է հարուստ և բազմաժանր գրականություն, որում առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում երաժշտագիտական երկասիրությունները: 43 գրքերից՝ 28-ում առկա են Կոմիտասի գրությունները գրքի սեփական պատկանելության, ձեռքբերման տարեթվերի և վայրերի վերաբերյալ, ըստ որոնց՝ գրականության գերակշիռ մասը նա գնել է Բեռլինում (1897, 1898, 1899, 1906, 1911 թթ.), 1-ը՝ Էջմիածնում (1900 թթ.), ևս 1-ը՝ Փարիզում (1901 թ.): Գրքերից երեքն ունեն Կոմիտասին ուղղված ընծայագրեր՝ Պիեռ Օբրիի (1901, Փարիզ), Արթուր Մաքերի (1910, Բելգիա) և Օսկար Ֆլայշերի (Բեռլին) կողմից: Մնացյալ գրքերի առնչությամբ նմանօրինակ տեղեկություններ չկան արձանագրված:

Հավաքածուի երաժշտագիտական բաժնում ընդգրկված են 1861-1912 թթ. հրատարակություններ, որոնք, սակայն, մինչ օրս չեն կորցնում իրենց արդիականությունը և հիմնարար նշանակություն կարող են ունենալ տվյալ ոլորտում իրականացվող նոր ուսումնասիրությունների համար: Աշխատությունները մեծավ մասամբ պատկանում են գերմանացի հեղինակների՝ երաժշտագետ, կոմպոզիտոր և բանաստեղծ Ֆրանց Բյոմե (1827-1898), երաժիշտ-տեսաբաններ Հայնրիխ Բելլերման (1832-1903) և Լուդվիգ Բուսլեր (1838-1900), երաժշտագետ, երաժշտական բառարանագիր Հայնրիխ Բրիստոֆ Կոխ (1749-1816), երաժիշտ-տեսաբան, երաժիշտ-պատմաբան, երաժշտական բառարանագիր և մանկավարժ Հուգո Ռիման (1849-1919), երաժշտագետ, երաժշտության պատմաբան Օսկար Ֆլայշեր (1856-1933), երաժշտության պատմաբան Հերման Աբերտ (1871-1927): Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանում են գտնվում նաև ֆրանսիացի կոմպոզիտոր և տեսաբան Ալֆրեդ Ժոսսեի (1851-1908), երաժշտագետ և հնագրագետ Պիեռ Օբրիի (1874-1910), երաժշտագետ Լուի Լալուայի (1874-1944), իտալացի կոմպոզիտոր, դաշնակահար, մանկավարժ Ֆե-

¹ Որոշ ֆոնդային միավորներ ընդգրկում են գրքի երկու հատոր, հետևաբար, գրքերի և ցուցակի միավորների քանակը տարբերվում է:

ռուլչո Բուզոնիի (1866–1924), պոլսահայ երաժիշտ–տեսաբան, ձայնագրագետ Եղիա Տնտեսյանի (1834–1881) և այլոց երկերը:

XIX–XX դդ. եվրոպական հրատարակչատները տպագրում էին ժամանակի ականավոր գիտնականների ուսումնասիրությունները: Կոմիտասը գիտության հանդեպ ունեցած իր անհագ ծարավը լրացնում էր Գերմանիայից ու Ֆրանսիայից ձեռք բերած հատընտիր գրքերի միջոցով՝ ըստ կարելիության հարստացնելով իր գիտական անհատակ պաշարը: Նրա գրապահոցում տեղ են գտել իր լայն հայեցադաշտի տարբեր շերտավորումներն ուրվագծող աշխատություններ: Հատկանշական է, որ Կոմիտասի՝ որպես բանահավաքի, երաժիշտ–տեսաբանի ու պատմաբանի, միջնադարագետի, խազագետի, պարագետի, երգչի ու կոմպոզիտորի ուշադրության կենտրոնում են հայտնվել այնպիսի երկեր, որոնք նվիրված էին հայ և եվրոպական միջնադարյան երաժշտարվեստին, նեմագրությանը, բյուզանդական նոտագրությանն ու նոտագրման համակարգի ընդհանուր պատմությանը, հունական և չինական երաժշտությանը, գերմանական պարերի և շվեդական ժողովրդական մեղեդիների ուսումնասիրությանը: Հարմոնիային ու կոնտրապունկտին, երաժշտության տեսությանը, երաժշտական ստեղծագործության ձևի, բովանդակության ու շարահյուսության հարցերին, նվագախմբային գործիքավորման խնդիրներին և երգչական ձայնի ձևավորման սկզբունքներին վերաբերող լայնածավալ հետազոտությունները, ինչպես և երաժշտական բառարաններն ու հանրագիտարանները մշտապես եղել են Կոմիտասի գիտական ու ստեղծագործական նոր որոնումների կենարար աղբյուրը: Վարդապետի՝ երաժշտության գեղարվեստական ընկալումները բացահայտվում են նաև իր «գրասեղանին դրված» այն գրքերի շնորհիվ, որոնցում արծարծվում են Ռիխարդ Վագների խոհափիլիսոփայությանը, երաժշտական դրամային և երաժշտական գեղագիտությանն առնչվող բազում հարցեր:

Գրքերի բազմաթիվ էջերում առկա ուշագրավ ձեռագիր նշումները², ընդգծումներն ու մեկնաբանությունները Կոմիտասի երաժշտագիտական ժառանգության առանձին և արժեքավոր մասն են կազմում: Դրանց մանրամասն հետազոտությունը, վստահաբար, նոր ուղիներ կհարթի Կոմիտաս Վարդապետի՝ խորահմուտ և հանճարեղ գիտնականի անխոնջ աշխատանքն ուսումնասիրելու համար:

Նանե Միսակյան

² Տե՛ս թիվ 1, 3, 13, 14, 19, 23, 31, 37:

MUSICOLOGICAL BOOKS

The personal library of Komitas Vardapet includes a rich and multi-genre collection, where the musicological works have an outstanding importance. In 28 of 43 books³, there are inscriptions by Komitas about date and place of acquiring them. According to these inscriptions, the bigger part of the books was bought in Berlin (1897, 1898, 1899, 1903, 1911), another one was bought in Ejmiatsin (1900) and one in Paris (1901). Three of the books have dedications to Komitas by Pierre Aubry (1901, Paris), Arthur Maquaire (1910, Belgium) and Oskar Fleischer (Berlin). Other books do not have such information.

In the musicological section of the collection, publications of the years between 1816 and 1912 can be found, which still remain relevant and valuable for new research in the field. Most of the works are written by German authors, such as musicologist, composer and song collector Franz Böhme (1827–1898), music theorists Heinrich Beller mann (1832–1903) and Ludwig Bussler (1838–1900), musicologist, musical lexicographer Heinrich Christoph Koch (1749–1816), music theorist, music historian, musical lexicographer and pedagogue Hugo Riemann (1849–1919), musicologist Oskar Fleischer (1856–1933), music historian Hermann Abert (1871–1927). Works of the French composer, theorist Alfred Josset (1851–1908), musicologist and paleographer Pierre Aubry (1874–1910) and musicologist Louis Laloy (1874–1944), Italian composer, pianist and pedagogue Ferruccio Busoni (1866–1924), Constantinople–Armenian musicologist Yeghia Tntesian (1834–1881) and other authors are in the personal library collection of Komitas Vardapet.

In the 19–20th centuries, European publishing houses were printing works of the celebrated scholars of that time. Komitas filled his insatiable thirst for science through selected books acquired in Germany and France, enriching his scientific bottomless stock as much as possible. In his bookcase, there are works outlining the different stratifications of his broad

³ Some stock units include two book volumes, so the number of books and list units varies.

point of view. It is noteworthy that Komitas, as a music collector, music theorist and historian, medievalist, medieval *khaz* notation and dance researcher, singer and composer, paid attention to such works that were dedicated to medieval Armenian and European music, neumatic notation, Byzantine notation, general history of the notation system, as well as to Greek and Chinese music, to the study of German dances and Swedish folk tunes. Extensive researches related to harmony and counterpoint, music theory, issues of the form, content and syntax of musical composition, issues of orchestral instrumentation and the principles of singing voice formation, as well as musical dictionaries and encyclopedias, have always been the lifeblood for Komitas's new research and creative searches. Komitas Vardapet's artistic perceptions of music are also revealed thanks to the books "laid on his desk", in which many questions related to Richard Wagner's philosophy, musical drama, and musical aesthetics are discussed.

Remarkable handwritten notes⁴, highlights and comments on many pages of the books are a separate and valuable part of Komitas's musicological legacy. Their detailed research will surely pave new ways to study the tireless work of Komitas Vardapet, who was a shrewd and brilliant scientist.

Nane Misakyan

⁴ See № № 1, 3, 13, 14, 19, 23, 31, 37.

* * *

1. **ՏՆՏԵՆԱՆ Եղիա**, Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Կ. Պոլիս, Ե. Մ. Տստեսեան, 1874, 146 էջ, ԿՖ 2695 [758]¹.
2. **ABERT Hermann**, Die Lehre vom Ethos in der griechischen Musik, [Sammlung musikwissenschaftlicher Arbeiten von deutschen Hochschulen, zweiter Band], Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1899, 168 S., KA 845, 2703 [1021]².
3. **ABERT Hermann**, Die Musikanschauung des Mittelalters und ihre Grundlagen, Max Niemeyer, Halle, 1905, 273 S., KA 2704 [832]³, 2705 [950].
4. **BELLERMANN Heinrich**, Der Contrapunkt. Mit zahlreichen in den Text gedruckten Notenbeispielen und fünf lithographierten Tafeln in Farbendruck, Vierte Auflage, Berlin, Julius Springer, 1901, 480 S., KA 2711 [919].
5. **BÖHME Franz M[agnus]**, Geschichte des Tanzes in Deutschland. Beitrag zur deutschen Sitten-, Litteratur- und Musikgeschichte. Nach den Quellen zum erstenmal bearbeitet und mit alten Tanzliedern und Musikproben, I. darstellender Theil. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1886, 339 S., KA 2864 [975].
6. **BÖHME Franz M[agnus]**, Geschichte des Tanzes in Deutschland, Beitrag zur deutschen Sitten-, Litteratur- und Musikgeschichte. Nach den Quellen zum erstenmal bearbeitet und mit alten Tanzliedern und Musikproben, II. Musikbeilagen: Tanzlieder und Tanzmelodien von älterer Zeit bis zur Gegenwart. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1886, 221 S., KA 2715 [952].
7. **BÖSENBERG Friedrich**, Harmoniegefühl und Goldener Schnitt. Die Analyse der Klangfarbe. Zwei musikpsychologische Abhandlungen, C. F. Kahnt Nachfolger, Leipzig, 1911, 109 S., KA 2714 [947]⁴.
8. **BUSONI Ferruccio**, Entwurf einer neuen Aesthetik der Tonkunst, Verlag C. Schmidt & Co., Triest, 1907, 35 S., KA 2720 [879]⁵.

9. **BUSSLER Ludwig**, Geschichte der Musik: Sechs Vorträge über die fortschreitende Entwicklung der Musik in der Geschichte, Carl Habel, Berlin, 1882, 176 S., KA 2721 [1010]⁶.

10. **DIETRICH-KALKHOFF Franz**, Geschichte der Notenschrift mit 3 Abbildungen, 18 Tabellen und zahlreichen Notenbeispielen im Text, Jauer in Schlesien, Oskar Hellmann, 1907, 149 S., KA 2772 [831]⁷.

11. **FLEISCHER Oskar**, Die spätgriechische Tonschrift, Berlin, Georg Reimer, 1904, 132 S., KA 2747 [957]⁸.

12. **FLEISCHER Oskar**, Mozart, Geisteshelden Biographien; 33. Band, Berlin, Ernst Hoffman & Co., 1900, 215 S., KA 2748 [977]⁹.

13. **FLEISCHER Oskar**, Neumen-Studien. Abhandlungen über mittelalterliche Gesangs-Tonschriften. Theil I. Über Ursprung und Entzifferung der Neumen, Leipzig, Friedrich Fleischer, 1895, 128 S., KA 2749 [974]¹⁰.

14. **FLEISCHER Oskar**, Neumen-Studien. Abhandlungen über mittelalterliche Gesangs-Tonschriften. Theil II. Das alt-christliche Recitativ und die Entzifferung der Neumen, Leipzig, Friedrich Fleischer, 1897, 136 S., KA 2749 [974]¹¹.

15. **HELMHOLTZ Hermann**, Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik. Fünfte Ausgabe mit dem Bildniss des Verfassers und 66 in den Text eingedruckten holtzlichen, Braunschweig, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, 1896, 675 S., KA 2761 [951]¹².

16. **JOSSET Alfred**, Harmonisphère. Fragment de la Synthèse du Kaleïdoscope musical d'Alfred Josset. Loi des harmonies et mélodies perpétuelles. Découverte en 1900, Paris, L. Grus et Fils, Éditeurs, [s. t.], 2 p., KA 2769 [793].

17. **JOSSET Alfred**, Conservatoire de l'Avenir. Nouvelle encyclopédie musicale en un volume, Paris, L. Grus & Fils, Éditeurs [1906], 61 p., KA 2771 [774]¹³.

18. **KOCH Heinrich Christoph**, Musikalisches Lexikon. Zweite Durchaus umgearbeitete und Vermehrte Auflage von Arrey von Dommer,

Heidelberg, Academische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, 1865, 1010 S., KA 2777 [953]¹⁴.

19. **LALOY Louis**, *La Musique Chinoise*, Paris, Henri Laurens, Éditeur, [1910], 126 p., KA 2783 [936]¹⁵.

20. **MAQUAIRE Arthur**, *L'enharmonisme (Essai sur l'évolution des modes occidentaux modernes)*, Bruxelles, Imprimerie-Lithographie Alex. Berqueman, 1910, 16 p., KA 2796 [987]¹⁶.

21. **MISSET Abbé E[dmond]**, **AUBRY Pierre**, *Les Proses D'adam De Saint-Victor: Texte et Musique. précédées d'une étude critique*, Paris, H. Welter, Éditeur, MDCCCC [1900], 322 p., KA 2706 [807]¹⁷.

22. **MÜLLER Franz**, *Richard Wagner und das Musik-Drama*, Leipzig, Verlag von Heinrich Matthes, , 1861, 202 S., KA 2798 [855]¹⁸.

23. **OSKAR Paul**, *Boetius und die Griechische Harmonik: "Anicius manlius severinus Boetius" [fünf bücher über die Musik: aus der lateinischen in die deutsche Sprache übertragen und mit besonderer Berücksichtigung der Griechischen Harmonik, Sachlich Erklärt]*, Leipzig, Verlag von F. E. C. Leuckart, 1872, 375 S., KA 2802 [1019]¹⁹.

24. **PETERSEN John**, *Ueber Erziehung durch Musik und über Talent*, Verlag der Schlesingerschen Buch- und Musikhandlung, Berlin, [1898], 44 S., KA 2805 [1002]²⁰.

25. **POLAK A[braham] J[eremias]**, *Die Musikalischen Intervalle als spezifische Gefühlserreger auch in bezug auf Tonarten und Akkorde. Neue Beiträge zur Lehre von den Tonempfindungen: Aus dem Nachlasse des Verfassers als Fragment herausgegeben*, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, 1909, 222 S., KA 2808 [1018]²¹.

26. **REISSMANN August**, *Sammlung musikalischer Vorträge. No. 5: Form und Inhalt des musikalischen Kunstwerkes*, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1879, 64 S., KA 2811 [844]²².

27. **RIEMANN Hugo**, *Die Byzantinische Notenschrift im 10. bis 15. Jahrhundert. Paläographische Studie mit Übertragung von 70 Gesängen des Andreas von Kreta, Johannes Damascenus, Kosmas von Majuma, Johannes Monachus u.a. mit 8 phototypischen Faksimiles aus Handschriften*

des 10. bis 13. Jahrhunderts, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, 1909, 98 S., KA 2813 [989]²³.

28. **RIEMANN Hugo**, Katechismus der Orchestrierung (Anleitung zum Instrumentieren). Zweite Auflage, Leipzig, Max Hesses Verlag, 1910, 120 S., KA 2815 [955].

29. **RIEMANN Hugo**, Kleines Handbuch der Musikgeschichte mit Periodisierung nach Stilprinzipien und Formen, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1908, 292 S., KA 2816 [859].

30. **RIEMANN Hugo**, Musikalische Syntax. Grundriß einer harmonischen Satzbildungslehre, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1877, 123 S., KA 2817 [1001].

31. **RIESEMANN Oskar**, Die Notationen des alt-russischen Kirchengesanges, Publikationen der Internationalen Musikgesellschaft, Beihefte, Zweite Folge, Heft VIII, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1909, 108 S., KA 2484 [1044]²⁴.

32. **SCHENKER Heinrich**, Ein Beitrag zur Ornamentik. Als Einführung zu Ph. Em. Bach's Klavierwerken, umfassend auch die Ornamentik Haydns, Mozarts, Beethovens etc., Universal-Edition, Wien, [1903], 72 S., KA 2827 [971].

33. **SCHUBERTH Julius**, Vollständig erklärendes Fremdwörterbuch aller in der Musik gebräuchlichen Ausdrücke, nebst einer kurzen Einleitung über die Elementarlehre der Musik, vermehrt und verbessert von R. Musiol. Einundzwanzigste Auflage, J. Schuberth & Co., Leipzig, [s. t.], 138 S., KA 2832 [840].

34. **ULRICH Bernhard**, Die Grundsätze der Stimmbildung während der acapella-Periode und zur Zeit des Aufkommens der Oper 1474–1640, Leipzig, Breitkopf & Härtel, (1910) 1912, 148 S., KA 2847 [860].

35. **VALENTIN Karl**, Studien über die Schwedischen Volksmelodien, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1885, 73 S., KA 2848 [861]²⁵.

36. **WAGNER Hans**, Die Bisherige und die vereinfachte Musiknotenschrift, Internationale Verlags-Druckerei, Wien, [1898], 10 S., KA 2851 [982]²⁶.

37. **WEINGARTNER Felix**, Ueber das Dirigieren, zweite Auflage, Berlin, S. Fischer, 1896, 82 S., KA 2854 [871]²⁷.

38. **WOLF William**, Musik-Aesthetik in kurzer, gemeinfaßlicher Darstellung mit zahlreichen Noten-Beispielen. Band I., II., Stuttgart, Verlag von Carl Grüninger (Klett & Hartmann), [1895, 1905], 341 S., KA 2857 [918]²⁸.

39. **ЛА-МАР**, Музыкально-характеристическіе этюды, переводъ съ нѣмецкаго А. Желябужской, Томъ I, Москва, Типографія Э. Лисснера и Ю. Романа, 1886, 480 с., ФК 2889 [875]²⁹.

40. **ЛОБЕ І[оганн] К[ристиан]**, Музыкальный катехизисъ, новый переводъ съ 13-го нѣмецкаго изданія П. Чайковскаго, Москва, П. Юргенсон, 1892, 125 с., ФК 2890 [915]³⁰.

41. **САККЕТТИ Л[иверий]**, Очеркъ всеобщей исторіи музыки. Изданіе второе, исправленное и дополненное, Василій Бессель и К°, С.-Петербургъ и Москва, 1891, 307 с., ФК 2898 [909]³¹.

Ծանոթագրություններ

- ¹ Կոմիտասի նշումներով և մակագրությամբ. «Սողոմոն Սրկզ Սողոմոնեան. 93. 25/Բ»: 19, 31, 49, 51, 54, 55, 58, 72, 75, 76, 92–94, 100, 123, 138 էջերում առկա են նշումներ:
- ² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի հակիրճ ստորագրությունը, «1911. 16/Թ. Բերլին»: Առկա է երկու օրինակով:
- ³ Կոմիտասի ձեռագիր նշումներով՝ էջ 172, 174, 177–184, 188, 229, 232, 250–252, 256, 258, 259, 261–263: Երկրորդ օրինակն (ԿՖ 2705 [950]) ունի մակագրություն՝ Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը. «1911. 16/Թ. Բերլին»:
- ⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911, 31/Ը, Բերլին»:
- ⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1911. 29/Թ Բերլին»:
- ⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 27/15 Է. Բերլին»:
- ⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1911. 13/Թ Բերլին»: Առկա է նաև գրքի երկրորդ օրինակը՝ ԿՖ 2773 [862]:
- ⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 6/Թ. Բերլին»:
- ⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1900. Ս. Էջմիածին»:
- ¹⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 17/22. Բերլին», առկա են նշումներ 50, 52, 93, 124 էջերում: Տիտղոսաթերթին առկա է ընծայագիր հեղինակից. *“Herrn Archimandrit Keworkian zum freundliche Erinnerung an den Verfasser, Berlin, [անընթաց]”* [Պարոն Վարդապետ Գևորգյանին՝ ի բարեկամական հիշատակ՝ հեղինակից, Բեռլին]:
- ¹¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 17/22. Բերլին», առկա են նշումներ 22, 40, 68, 110, 122, 130 էջերում:
- ¹² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 20/Ը Բերլին»:
- ¹³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Փարիզ 30 Յուլիս, 1901»:
- ¹⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 4/Գ. Բերլին»:
- ¹⁵ Դիմերեսին առկա է մակագրություն՝ «Թէւ պակասատր է, բայց կ'արժէ պահել որով[հետև] Կոմիտաս վրդ. [ի] ինքնագիր ծանօթ[անընթաց] [անընթաց] կը կրեն մէկ քանի էջեր:» [ստորագրություն]: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 54, 57, 58, 99, 124 էջերին առկա են ձեռագիր նշումներ:

- ¹⁶ Հեղինակի ընծայագրով. "A Monsieur Komitas Wardapet en toute sympathie intellectuelle. A. Maquaire, Au Carillon d'Ostende Belgique" [Պարոն Կոմիտաս Վարդապետին՝ մտավոր մեծ համակրանքով: Ա. Մաքեր, Կարիոն Օստենդ, Բելգիա] 11.10.[19]10.
- ¹⁷ Պիեռ Օբրիի մակագրությամբ՝ «Offert à Komitas Vartapet lors de son passage à Paris en souvenir de l'hospitalité reçue à S. Etchmiadzin, Pierre Aubry, 30 juillet 1901» [Նվեր Կոմիտաս Վարդապետին Փարիզ այցի ժամանակ՝ ի հիշատակ Սր. Էջմիածնում վայելած հյուրասիրության]:
- ¹⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 8/Դ Բերլին»:
- ¹⁹ Առկա են նշումներ՝ էջ XIV–XVI, XIX–XXII, XXIV, 17, 41, 42, 232, 246 էջերին:
- ²⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3. Բ. Բերլին»:
- ²¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 2/Թ. Բերլին»:
- ²² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1906. 27/Դ Բերլին»:
- ²³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 25/Է Բերլին»:
- ²⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 Թ. Բերլին»: 7, 39, 41, 57, 58, 66–68, 76, 78 էջերին առկա են ձեռագիր նշումներ և ընդգծումներ:
- ²⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 27/Դ Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- ²⁶ Բաղկացած է երկու մասից, յուրաքանչյուրի վրա առկա է մակագրություն. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 11/2. Բերլին»:
- ²⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Ը. Բերլին»: 10, 12, 14–20, 26, 29, 31, 37, 46, 49, 50, 53, 54, 60, 68, 71–76, 82 էջերին առկա են ձեռագիր նշումներ:
- ²⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 22/Դ. Բերլին». Կոմիտասի ստորագրությունը: Երկու գիրք մեկ կազմում (հատոր 1 և հատոր 2):
- ²⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի հակիրճ ստորագրությունը:
- ³⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Թիֆլիս, 1896. 12/ապրիլ»:
- ³¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ. Տփլիս»:

Notes

- ¹ The book has Komitas's notes and inscription: "Sghomon Deac. Sghomonyan. 93. 25/Feb". Notes can be found on pp. 19, 31, 49, 51, 54, 55, 58, 72, 75, 76, 92–94, 100, 123 and 138.
- ² The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 16/Sep. Berlin". The volume is present in two examples.
- ³ With Komitas's handwritten notes: pp. 172, 174, 177–184, 188, 229, 232, 250–252, 256, 258, 259, 261–263. There's an inscription on the second example of the same book (KA 2705 [950]): Komitas's brief signature, "1911. 16/Sep. Berlin".
- ⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911, 31/Aug, Berlin".
- ⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1911. 29/Sep. Berlin".
- ⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 27/15 Jul. Berlin".
- ⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1911. 13/Sep. Berlin". The volume is present in two examples (KA 2773 [862]).
- ⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 6/Sep. Berlin".
- ⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1900. S. Ejmiatsin".
- ¹⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 17/22. Berlin", notes can be found on pp. 50, 52, 93, 124. There's a dedication on the title page: "*Herrn Archimandrit Keworkian zum freundliche Erinnerung an den Verfasser, Berlin, [illegible]*" [To Mr Archimandrite Gevorgian in kind memory from the author, Berlin].
- ¹¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 17/22. Berlin", notes can be found on pp. 22, 40, 68, 110, 122, and 130.
- ¹² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 20/Aug. Berlin".
- ¹³ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Paris 30 July, 1901".
- ¹⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 4/Mar. Berlin".
- ¹⁵ There is an inscription on the title page: "*Although it is scarce, it is worth keeping because several pages carry the autographed notes of Reverend Komitas*" [illegible signature]. Notes can be found on pp. 19–26, 54, 57, 58, 99, and 124.
- ¹⁶ The book has a dedication from the author: "*A Monsieur Komitas Wardapet en toute sympathie intellectuelle. A. Maquaire, Au Carillon d'Ostende Belgique*" [To Mr. Kommitas Vardapet with a grand intellectual sympathy. A. Maquaire, Carillon d'Ostende, Belgium] 11.10.[19]10.
- ¹⁷ The book has a dedication from Pierre Aubry: "*Offert à Komitas Vartapet lors de son passage à Paris en souvenir de l'hospitalité reçue à S. Etchmiadzin, Pierre Aubry, 30 juillet 1901*" [A present to Komitas Vardapet during his visit to Paris, in memory of the hospitality I received in S. Ejmiatsin].
- ¹⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 8/Apr. Berlin".
- ¹⁹ Notes can be found on pp. XIV–XVI, XIX–XXII, XXIV, 17, 41, 42, 232, and 246.

- ²⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3. Feb. Berlin".
- ²¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 2/Sep. Berlin".
- ²² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1906. 27/Apr. Berlin".
- ²³ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911, 25/Jul. Berlin".
- ²⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911 Aug. Berlin".
Notes and highlights can be found on pp. 7, 39, 41, 57, 58, 66–68, 76, 78.
- ²⁵ The book has Komitas's inscription: "1906. 27/Apr. Berlin", Komitas's signature.
- ²⁶ The archive contains two volumes. Each volume has an inscription: Komitas's signature, "1898. 11/Jun. Berlin".
- ²⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Aug. Berlin".
Notes can be found on pp. 10, 12, 14–20, 26, 29, 31, 37, 46, 49, 50, 53, 54, 60, 68, 71–76, 82.
- ²⁸ The book has Komitas's inscription: "1906. 22/Apr. Berlin", Komitas's signature.
Two volumes under one cover (Volumes 1 and 2).
- ²⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature.
- ³⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Tiflis, 1896. 12/April".
- ³¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tpkhis [Tbilisi]".

ՆՈՏԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոմիտաս Վարդապետի նոտային գրականության ցանկը հարուստ է և բազմազան: Այն ընդգրկում է 110 միավոր: Այս ցուցակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Կոմիտաս Վարդապետը մեծ ուշադրություն է հատկացրել դասական և իրեն ժամանակակից երաժշտության նմուշների ձեռքբերմանն ու կատարմանը: Սա ևս մեկ անգամ փաստում է Կոմիտասի առաջադեմ մտածողությունն ու լայն մտահորիզոնը: Նոտային գրականության միավորների մեծամասնությունը (59 միավոր) մակագրված է Կոմիտասի կողմից կամ ունի ընծայագիր՝ ուղղված Կոմիտասին: Կոմիտասի մակագրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Վարդապետի նոտային գրականության համալրումները կատարվել են հիմնականում Բեռլինում (53 միավոր), 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1906, 1911 թթ., Փարիզում, 1907 թ. և Էջմիածնում (3 միավոր), 1899, 1900, 1905 թթ.: Ժամանակագրորեն վաղագույն մակագրությունը կրող գիրքը ձեռք է բերվել Թիֆլիսում՝ 1895 թ.:

Գրքերում առկա ընծայագրերը ցույց են տալիս, որ Կոմիտասին նոտաներ են նվիրել կոմպոզիտոր Գրիգոր Միրզայանը (Գրիգոր Սյունի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1904), կոմպոզիտոր Ահարոն Մարյանը (Կոստանդնուպոլիս, 1913), կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանը (Մոսկվա, 1905), երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանը (Փարիզ, 1910), երաժշտագետ Ռուբեն Կորգանովը (Ռուբեն Ղորղանյան, Կրասնոդար, 1909), կոմպոզիտոր Սարգիս Բարխուդարյանը¹:

Գրքերի ցուցակի դիտարկումը խիստ արժեքավոր է Կոմիտաս Վարդապետի երաժշտական նախասիրություններն ու հետաքրքրությունները բացահայտելու առումով: Ցուցակում առկա են միջնադարյան հայ, կաթոլիկ և ուղղափառ հոգևոր երգարվեստի նմուշներ, Բարոկկոյի դարաշրջանից մինչև XX դ. առաջին տասնամյակը ստեղծված օպերաներ, վոկալ-կամերային և խմբերգային ստեղծագործություններ, դաշնամուրային սոնատներ և մանրանվագներ, ժողովրդական երգերի ժողովածուներ: Հատկանշական է, որ նոտային գրականության ողջ ծավալում կարելի է գտնել Կոմիտասի նշումներ

¹ Տես համապատասխանաբար թիվ 44, 45, 46, 47, 48, 74, 107, 140, 147:

(թիվ 42, 44, 93, 116, 125, 126): Այն, որ դրանք հանդիպում են առավելապես օպերաների կլավիրներում, փաստում է օպերային ժանրի նկատմամբ նրա հատուկ ուշադրությունը:

Ստորև ներկայացվող ցուցակում առավելագույն քանակով ներկայացված են Ռիխարդ Վագների (8 միավոր), այնուհետև Վոլֆգանգ Ամադեուս Մոցարտի (6 միավոր), Ֆելիքս Մենդելսոն Բարտոլդիի (5 միավոր) և Յոհան Սեբաստիան Բախի (4 միավոր) երկերը: Նոտային գրականության մեջ մի առանձին ենթաբաժին են կազմում նաև մանկական երգերը (15 միավոր): Որպես ժամանակի տենդենցների արտացոլում՝ Կոմիտասի գրադարանում կարելի է գտնել նաև սալոնային կատարման համար նախատեսված 6 ժողովածու (թիվ 63, 72, 93, 106, 115, 122), որոնք ընդգրկում են հանրահայտ օպերաների և այլ ժանրերի ստեղծագործությունների հատվածների փոխադրություններ դաշնամուրի համար: Այս գրքերը չունեն մեկ տիտղոսաթերթ, կազմված են տարբեր հրատարակությունների հատվածներից, որոնք ունեն իրենց առանձին տիտղոսաթերթը և էջակալումը, ինչի պատճառով նշված ժողովածուների բաղադրիչները թվարկել ենք ամբողջությամբ:

Լիլիթ Հարությունյան

MUSIC SCORES

Komitas Vardapet's list of sheet music is rich and diverse. It covers 110 units. The study of this list shows that Komitas Vardapet paid much attention to the acquisition and performance of classical and contemporary music. This fact once again proves Komitas's progressive mind and broad thinking horizons. The majority of musical scores (59 units) are inscribed by Komitas or are dedicated to him. Komitas's inscriptions allow us to assume that the additions to Vardapet's music score library were made mainly in Berlin (53 units) in 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1906, and 1911, in Paris, 1907, and in Ejmiatsin (3 units) in 1899, 1900, and 1905. Chronologically, the book bearing the earliest inscription was acquired in Tiflis in 1895.

The dedication notes in the books show that among others, composer Grigor Mirzayan (Grigor Syuni, St. Petersburg, 1904), composer Aharon Msriyan (Constantinople, 1913), composer Romanos Melikyan (Moscow, 1905), singer Margarit Babayan (Paris, 1910), musicologist Ruben Korganov (Ruben Ghorghanyan, Krasnodar, 1909), and composer Sargis Barkhudaryan have gifted music scores to Komitas².

Examining the list of books is very helpful in terms of discovering Komitas Vardapet's musical preferences and interests. The list includes medieval Armenian, Catholic and Orthodox spiritual music, operas from the Baroque era to the first decade of the twentieth century, vocal-chamber and choral works, piano sonatas and miniatures, and collections of folk songs. It is noteworthy that Komitas's handwritten notes can be found in each book of sheet music library (№№ 42, 44, 93, 116, 125, and 126 in the list). The fact that the notes are found mainly in the piano scores of operas proves Komitas's special attention to the operatic genre.

In the list below, the works of Richard Wagner (8 units), followed by Wolfgang Amadeus Mozart (6 units), Felix Mendelssohn Bartholdy (5 units) and Johann Sebastian Bach (4 units) prevail. Children's songs (15 units) also form a separate subsection in music scores. As a reflection of the trends of the time, the Komitas library also contains six collections

² See, accordingly, №№ 44, 45, 46, 47, 48, 74, 107, 140, and 147 in the list:

for salon performance (№№ 63, 72, 93, 106, 115, and 122), which include arrangements of excerpts from popular operas and works of other genres for piano. These books do not have a single title page, they are composed of parts of different editions, which have their own separate title pages and paginations. This is why we have listed the components of the mentioned collections completely.

Lilit Harutyunyan

* * *

42. **ԲԺՇԿԵԱՆ Արամ**, Գարնան դայլայիկներ, մանկապարտեզի եւ տարրական դասընթացքի աշակերտաց համար հատընտիր երգեր, Ա և Բ մասն, Բիւզանդեան գրատուն, Կ. Պոլիս, 1905, 88 էջ, ԿՖ 2901 [902]¹:

43. Երեկոյեան ստեղիք Մեծի Պահոց եւ այլ եկեղեցական հոգեւոր երգք, Տպարան Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1889, 44 էջ, ԿՖ 2908 [782]²:

44. **ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ Գրիգոր**, «Ախ ալ վարդի» [բանաստեղծութիւն Աւ. Իսահակեանի, նուէր Տիգրան Նալբանդեանցին], Պուշկինեան տպարան, Ս.-Պետերբուրգ, 1904, 3 էջ, ԿՖ 2902 [765]³:

45. **ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ Գրիգոր**, «Հայ ժողովրդական երգեր» ժողովածու, Ա Պրակ [խառն խմբի և դաշնամուրի համար] ա. Սարերի հովին մեռնիմ, բ. Հաբրբան, գ. Սարէն կուգայ ձիաւոր, դ. [դաշնամուրի համար] Օյ Նազանըմ, Պուշկինեան արագատիպ տպարան, Ս.-Պետերբուրգ, 1904, 3 էջ, ԿՖ 2903 [764]⁴:

46. **ՄՍՐԼԵԱՆ Ահարոն**, Գեղօն ազատութեան, Քնար Հայկական թիւ 2, 15 նոյեմբեր 1908, Պրակ կիսամսեայ, կը պարունակէ եռաձայն ազգային հայկական երգեր, [ա. հ.], Տպ. Օ. Մօզօսեան, 1908, 2 էջ, ԿՖ 2904 [761]⁵:

47. **ՄՍՐԼԵԱՆ Ահարոն**, Ձօներգ Առ Ամեն. Տ. Տ. Մատթէոս Ս. Արք. Իզմիրլեան Արժանընտիր Պատրիարքն Հայոց, Քնար Հայկական թիւ 1, 1 Նոյեմբեր 1908, Հանդէս կիսամսեայ, որ պիտի պարունակէ եռաձայն ազգային երգեր դաշնակի ընկերակցութեամբ, [ա. հ.], Տպ. Օ. Մօզօսեան, [Կ. Պոլիս], 1908, 2 էջ, ԿՖ 2905 [763]⁶:

48. **ՄՍՐԼԵԱՆ Ահարոն**, Ձօներգ Առ Նորին Սրբազնութիւն Բ. Տ. Եղիշէ եպս. Դուրեան, Քնար Հայկական թիւ 3, 15 Յունուար 1909, Պրակ կիսամսեայ, կը պարունակէ եռաձայն ազգային հայկական երգեր, [ա. հ.], Տպ. Օ. Մօզօսեան, [Կ. Պոլիս], 1909, 2 էջ, ԿՖ 2906 [762]⁷:

49. **AUBER Daniel-François-Esprit**, Die Stumme von Portici, Grosse Oper in 5 Akten. Klavierauszug. Neu revidiert von Gustav F. Gogel, C. F. Peters, Leipzig, [s.t.], 223 S., KA 2909 [1306]⁸.

50. **BACH Johann Sebastian**, Cantaten und Messen im Klavier-Auszuge mit Text bearbeitet von C. Rösler und H. Ulrich, Leipzig & Berlin, C. F. Peters, [s. t.], 30 S., KA 2910 [1294]⁹.

51. **BACH Johann Sebastian**, vierstimmige Kirchengesänge herausgegeben von Woldemar Bargiel. Heft I-V, Berlin & Posen, Bote & G. Bock, [s. t.], 247 S., KA 2910 [1294]¹⁰.

52. **BACH Johann Sebastian**, Motetten. Partitur, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 247 S., KA 2913 [1253]¹¹.

53. **BACH Johann Sebastian**, Die Hohe Messe in H moll. Klavierauszug von Gustav Rösler, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 155 S., KA 2911 [817]¹².

54. **BACH Johann Sebastian**, Matthäus Passion. Oratorium. Klavierauszug von Julius Stern, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 120 S., KA 2912 [819]¹³.

55. **BACH Johann Sebastian**, Weihnachts-Oratorium. Klavierauszug von Gustav Rösler, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 162 S., KA 2915 [1255]¹⁴.

56. **BEETHOVEN Ludwig van**, Fidelio. Oper in 2 Akten. Klavierauszug neu revidiert von Gustav F. Gogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 163 S., KA 2916 [1259]¹⁵.

57. **BEETHOVEN Ludwig van**, Missa Solemnis im Klavierauszuge mit Text von Julius Stern, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 124 S., KA 2917 [1303]¹⁶.

58. **BEETHOVEN Ludwig van**, Sämtliche Lieder für eine Singstimme mit Pianofortebegleitung, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 191 S., KA 2918 [1258]¹⁷.

59. **BORDOGNI Marco**, 3 Exercices et 12 Vocalises, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 45 p., KA 2923 [1281]¹⁸.

60. **BRAHMS Johannes**, Deutsche Volkslieder für Männerchor a capella eingerichtet von Friedrich Hegar, N. Simrock, G.m.b.H., Berlin, 1905, 11 S., KA 2921 [1273].

61. **BRAHMS Johannes**, Lieder und Gesänge mit Begleitung des Pianoforte (Songs and Ballads), N. Simrock, G.m.b.H., Berlin, [s. t.], 6 S., KA 2922 [766].

62. **BUSONI Ferruccio**, Versuch einer organischen Klavier-Noten-Schrift praktisch erprobt an Joh. Seb. Bachs Chromatischer Phantasie in D moll, Breitkopf & Härtel, Leipzig, [s. t.], 15 S., KA 2914 [1272]¹⁹.

63. [Chef d'œuvre de Rossini, transcrit et varié par A. Gorla, Op. 70; Rêverie par Th. Kullak, Op. 84; Mazurka de salon par Fr. Kavàn, Op. 11; Dernier souvenir par Henri Ravina, Op. 31; Nocturne par Jules Schulhoff, Op. 40; Bliktri polka par le Comte E. Széchényi; Mélodie de Weber, paraphrasée par J. A. Pacher, Op. 22; Fantaisie militaire par Lucien Vieuxtemps; Air favori varié par Fr. Spindler, Op. 49; "Я все еще его люблю!" romance de A. Dargomijsky transcrite par A. Henselt; Nocturne par Edmond Savary, Op. 3; Sivardo il Sassone ossia I Franchi in Sassonia, Quadrille par M. Bernard; Complainte par Ch. Mayer; Choeur de l'Opéra: Il Crociato de Meyerbeer, transcrit par S. Thalberg, Op. 70; Valse interrompue par P. Nabokoff; Impromptu-styrienne par W. Kuhe; Траурный маршъ на кончину его величества государя императора Николая Павловича. Сочиненный М. Бернардомъ; "Вотъ мчится тройка" paraphrasé par Charles Voss, Op. 150; Danse Andalouse, caprice de concert par Joseph Ascher, Op. 30; Feuillet d'album par L. Unger; Le premier sourire rêverie par Félix Godefroid; Salut-polka par A. Wallerstein; Amazonen-galop par F. W. Ressel; Danse Arménienne par Ch. B. Lysberg, Op. 42; L'heure de la prière, nocturne par Lefebure-Wély; Una furtiva lagrima, L'elisire d'amore, fantasia par Joseph Gregoir; Grace et coquetterie, Morceau de salon par J. A. Pacher, Op. 18; Les jonquilles, quadrille par G. C. Goepffert], [s. n.], [s. l.], [s. t.], 426 p., KA 2991 [805].

64. **CLEMENTI Muzio**, Sonatinen für Pianoforte solo [Op. 36, 37, 38] herausgegeben von Luis Köller [Neue revidierte Ausgabe], C. F. Peters, Leipzig, [1886], 67 S., KA 2926 [1556-3]²⁰.

65. **CZERNY Charles**, 40 tägliche Uebungen [40 Exercices journaliers] Op. 337, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 63 S., KA 2928 [1556-4]²¹.

66. DÖRFFEL Alfred, Partitur-Beispiele zu Hector Berlioz' Instrumentationslehre. Autorisierte deutsche Ausgabe. Mit dem originalen Partituren verglichen, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 127 S., KA 2919 [1270]²².

67. EITZ Carl, Hundert geistliche Liedweisen im Tonstilben Carl Eitz. Selbstverlag, Eisleben, 1893, 24 S., KA 2739 [979]²³.

68. ERK Ludwig, BÖHME Franz M., Deutscher Liederhort: Auswahl der vorzüglicheren Deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, erster Band, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1893, 656 S., KA 2740 [883].

69. ERK Ludwig, BÖHME Franz M., Deutscher Liederhort: Auswahl der vorzüglicheren Deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, zweiter Band, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1893, 800 S., KA 2741 [884].

70. ERK Ludwig, BÖHME Franz M., Deutscher Liederhort: Auswahl der vorzüglicheren Deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, dritter Band, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1894, 919 S., KA 2742 [916].

71. FIELD John, 17 Nocturnes herausgegeben von Louis Koehler. Neue revidierte Ausgabe, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 68 S., KA 2929 [1556-2]²⁴.

72. Fleurs et Fruits: Collection de morceaux de piano À 4 mains: Classiques, de Salon, faciles, et de danse [Lieder ohne Worte von L. van Beethoven, arr. v. C. Geissler; Flick et flock, Galop du Ballet de Hertel (Feuerwehr Galopp), Transcription E. Ketterer, arr. à 4 mains par Jos. Rummel; Kreisleriana Fantasie, Dédiee à Chopin, R. Schumann, Op. 16; Fantasie sur Simon Boccanegra par de Verdi. J. Rummel; Vier Duos von R. Schumann. Op. 34, Liebesgarten. Le jardin de l'amour; Liebhabers Ständchen. Sérénade; Transcription pour piano, à 4 mains, de la Sonate pour piano et violon par Beethoven, Op. 30, №3; Franz Schubert Lieder ohne Worte. für das Pianoforte zu vier Händen eingerichtet von L. Köhler. №7 Ungeduld (Impatience), Op. 25, №7; Emma. Melodie de Fr. Schubert,

transcrit par L. Winkler; Marien-Walzer par A. Reinboldt, Op. 9], L. Liotti, St. Pétersbourg, [1868], 88 p., KA 2987 [808].

73. **GRELL Eduardo**, Missa sollemnis: Senis denis vocibus decantanda auctore, Ed. Bote & G. Book, Leipzig, 1863, 237 S., KA 2931 [1296]²⁵.

74. **GRIEG Edvard**, Norwegische Volksweisen: Mélodies populaires norvégiennes – Popular norwegian Melodies, Opus 66, Piano solo, [C. F. Peters], Moscou chez Seywang, 1897, 19 S., KA 2932 [767]²⁶.

75. **GÜLL Friedrich, MÜLLER Wilhelm**, Kinderheimat in Liedern von Friedrich Güll. In Musik gesetzt von Wilhelm Müller. Buchschmuck von Josef Maude, Georg W. Dietrich, München, [1910], 43 S., KA 2933 [1284].

76. **HÄNDEL Georg**, Der Messias Oratorium. Klavierauszug von Julius Stern, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 172 S., KA 2936 [1298]²⁷.

77. **HAYDN Joseph**, Die Schöpfung (Creation) Oratorium. Klavierauszug von Julius Stern, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 154 S., KA 2934 [1261]²⁸.

78. **HAYDN Joseph**, Die Jahreszeiten (The Seasons) Oratorium. Klavierauszug von Julius Stern, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 203 S., KA 2935 [1299]²⁹.

79. **HJELT Arthur**, Valittuja Psalmeja Alkukielestä suomentanut. Kanteleen säestämälle yksiääniselle yhteislaululle Säveltänyt, Ilmari Krohn, Kansanvalistus-seura, [Jyväskylä], 1903, 43 s., KA 2763 [848]³⁰.

80. **JOSSET Alfred**, Lyrajossætterna ou Kaleïdoscope musical, véritable loi de la Mélodie, et de l'Harmonie perpétuelle Découverte en 1900 par. Partition Piano ou Orgue, L. Grus et Fils, Paris, [s. t.], 26 p., KA 2770 [802]³¹.

81. Klassiker-Album. 50 Kompositionen für Pianoforte von Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Weber, Mendelssohn, Field, Chopin, Schumann. Ausgewählt vornehmlich zum Gebrauch an Seminarien, Steingräber, Leipzig, [s. t.], 217 S., KA 2988 [1556–5]³².

82. **[KLEE Hans]**, Gesangbuch für die erste und zweite Stufe der Primarschule des Kantons Bern, Kantonaler Lehrmittel, Bern, 1907, 200 S., KA 2774 [894].

83. **KLEINMICHEL Richard, BEHR Franz**, National-Album: Sammlung der beliebtesten National-Melodien für Pianoforte solo. Englisches, französisches, russisches Album von Richard Kleinmichel, ungarisches Album von Franz Behr, C. F. Peters, Leipzig, [1889], 23 S., KA 2938 [1283]³³.

84. Kling-Klang Gloria, Deutsche Volks und Kinderlieder ausgewählt und in Musik gesetzt von W. Labler: illustriert von H. Lefler und J. Urban, G. Freytag, Leipzig, 1907, 65 S., KA 2989 [1265].

85. **KLOSE [Heinrich]**, Méthode élémentaire pour Saxophone-ténor si-bémol à l'usage des Fanfares et des Collèges, Alphonse Leduc, Paris, 1912, 31 p., KA 2775 [992].

86. **KNORR Iwan**, Die Fugen des „Wohltemperierten Klaviers“ von Joh. Seb. Bach in bildlicher Darstellung, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1912, [58] S., KA 2776 [830].

87. **KULLAK Th[éodore]**, Deux Polonaises caractéristiques pour le Piano. op 101 №1-2., Fr. Kistner, Leipzig, [s. t.], 7 S., KA 2941 [791].

88. **KULLAK Théodore**, Oeuvres de Piano, Heinrichshofen's Verlag Magdeburg, Leipzig, [s. t.], 7 p., KA 2942 [790].

89. **KULLAK Th[éodore]**, Solo-Stücke für pianoforte op 104, № 2 Abendwind (Etude), Fr. Kistner, Leipzig, [s. t.], 11 S., KA 2943 [780].

90. **KULLAK Th[éodore]**, Solo-Stücke für Pianoforte op 104 № 1 Nocturne, Fr. Kistner, Leipzig, [s. t.], 7 S., KA 2944 [787].

91. Kyriale ou chants ordinaires de la Messe. Septième Edition, Solesmes, Saint-Pierre, [Vatican], 1901, 71 p., KA 2867 [940].

92. **LENHOFF Wilhelm**, Schöne alte Singspiele: 100 volkstümliche Spiel- und Tanzlieder in Wort, Sing- und Spielweise mit farbigen Bildern von J. Mauder, Jugendblätter, München, [1907], 96 S., KA 2788 [887].

93. [Les larmes des adieux. Andantino par CH. G. W. Herdtmann; Herzliebchen! Mélodie par Théodore Oesten, Op. 151; Solitude des bois. Inspiration musicale par Fritz Spindler, Op. 89, № 5; La violette des Alpes, Morceau de salon par F. Spindler, Op. 96, № 2; Une belle viennoise. Mélodie et étude par Charles Voss, Op. 247; Romance sans paroles par H. Berens, Op. 36, № 3; Romance à l'étoile de soir de l'Opéra Tannhäuser, de Wagner, par F. Spindler, Op. 94, № 2; Chant d'adieu. Mélodie par J. Ascher; Nocturne sentimental par Charles Mayer, Op. 267; Les larmes de bonheur. Tyrolienne par F. Spindler, Op. 96, № 1; Mélodie originale par J. A. Pacher, Op. 40, № 1; La romanesca. Air de danse du 16me siècle par Charles Voss, Op. 237, № 6; Prière du soir par Albert Jungmann, Op. 116, № 2; Valse-fantaisie par G. Kousminsky; Aranjuez. Boléro par A. Talexy, Op. 96; Morceau de salon sur Armide de Rossini par F. Hunten, Op. 203, № 1; Mélodie gracieuse par Carl Meyer, Op. 262, № 1; Tableau musical par George Reynald, Op. 6, № 1 Fontaine; Près du berceau. Mélodie caractéristique par H. Rudolphi, Op. 14; La danse au Tyrol, souvenir des montagnes par A. Croisez, Op. 78; Chants de la Suisse par C. T. Brunner, Op. 221; Fantaisie instructive sur Il Trovatore, de Verdi, par H. Cramer, Op. 84, № 33; Dans le lointain, romance sans paroles par Minna Brinkmann; Notturmo par Alb. Junkelmann de Rota, Op. 17; Chanson de printemps, Mélodie par Jules Egghard, Op. 42; Dans les bruyères, Pensée fugitive par F. Spindler, Op. 100, № 3; Romance sentimentale par H. Rudolphy], [s. n.], St. Petersbourg, [s. t.], 204 p., KA 2920 [806]³⁴.

94. Liber Gradualis. Juxta antiquorum codicum fidem. Restitutus cum supplemento pro ordine S. Benedicti et pro aliquibus locis. Editio altera Solesmis, Sancti Pietri, [Vatican], 1895, 933 p., KA 2872 [920].

95. Liber Responsoralis. Pro festis I. classis et communi sanctorum. Juxta ritum monasticum. Adnectuntur Invitatorium et Hymnus Aliorum Festorum, Solesmis, Sancti Pietri, [Vatican], 1895, 469 p., KA 2873 [921].

96. LISZT Ferenc, Die Legende von der heiligen Elisabeth. Oratorium. Klavier-Auszug, C. F. Kahnt Nachfolger, Leipzig, [1890], 195 S., KA 2946 [818]³⁵.

97. **LORTZING Albert**, Undine; romantische Zauberoper in 4 Akten. Klavierauszug neu revidiert von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [1881], 225 S., KA 2947 [1293]³⁶.

98. **MALLINCKRODT Elsa**, Sonne – Sonne, Scheine, 12 Kinderlieder für Singstimme mit Klavierbegleitung, Verlag und Eigentum für alle bänder von N. Simrock G.m.b.H., Berlin, [1900], 22 S., KA 2949 [1264].

99. **MENDELSSOHN BARTHOLDY Felix**, Sämtliche Werke. Duette für zwei Singstimmen mit Pianoforte-Begleitung, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 67 S., KA 2950 [1279]³⁷.

100. **MENDELSSOHN BARTHOLDY Felix**, Sämtliche Werke. Lieder für Soprano, Alt, Tenor und Bass (gemischten Chor). Partitur (Stimmen), C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 71 S., KA 2951 [1275]³⁸.

101. **MENDELSSOHN [BARTHOLDY] Felix**, Hymn of Praise (Lobgesang) a Symphonia Cantata, in Vocal Score, with a Separate Accompaniment for the Organ or Pianoforte: op. 52, Novello, Ewer and Co., London, [s. t.], 103 p., KA 2952 [816]³⁹.

102. **MENDELSSOHN BARTHOLDY Felix**, Sämtliche Werke. Paulus (St. Paul.) Oratorium nach Worten der heiligen Schrift, op. 36: Neue Ausgabe von Alfred Dörffel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 191 S., KA 2953 [1276]⁴⁰.

103. **MENDELSSOHN BARTHOLDY Felix**, Sämtliche Werke. Ein Sommernachtstraum, Klavierauszug, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 69 S., KA 2954 [1295]⁴¹.

104. **MERCK Friederike**, Unser Liederbuch: Die beliebtesten Kinderlieder: mit Bildern von Ludwig von Zumbusch, für Kinderstimmen gesetzt von Fritz Volbach, B. Schott's Söhne, Mainz, 1902, 43 S., KA 2955 [1262].

105. **MEYERBEER Giacomo**, Die Afrikanerin [L'Africana], Oper in 5 Akten, Vollständiger Klavier Auszug mit italienischem u. deutschem Text, Ed. Bote & G. Bock, Berlin, [s. t.], 475 S., KA 2956 [1300]⁴².

106. [Miserere du Trovatore de Verdi transcrit et varié pour piano par G. B. Osborne; La Marseillaise Fantaisie brillante pour piano Sun l'hymne

Patriotique de Rouget de Lisle par Henri Rosellen, Op. 106; Bolero Nell'opera Giovanna de Guzman del Celebre maestro Giuseppe Verdi trascritto e varatio per Flauto e Pianoforte da C. F. Foschchini, Op. 22; A Mlle. J. D'Arquinvilliers Son élève Chef d'œuvre de Rossini transcrit et varie pour piano par A. Coria, Op. 70; À Mad^{le}. Zaroui Taktakian: Impromptu sur la Chanson de Rigoletto de célèbre Verdi pour Piano par G. F. Foschini, Op. 51; A. S. Exe. le Comte: Stanislas Bentivoglio d'Aragon Consul Général de France etc...etc...: France et Italie: Souvenir des deux nations Caprice pour Piano par G. F. Foschini, Op. 47; À Madame Pénélope pancalo: Foliés Nouvelles valse pour Piano par G. F. Foschini Op. 53; Euriante: Valzer di G. F. Foschini; Quartetto nell'opéra Rigoletto del M^o Verdi trascritto per Piano-Forte da F. Senna, Op. 18; Bella figlia dell'amore: Quartetto nell'Opera Quartetto nell'opera Rigoletto del celebre Verdi trascritto e variato per la sola mano sinistra da Gaetano Foschini Op. 15; Madame Elise Gélyk: Tarantelle Caprice Etude de Concert pour Piano par G. F. Foschini Op. 52; Fantaisie pour le Piano sur des motifs de l'Opéra les Huguencts de Meyerbeer composée par S. Thalberg: Pianiste De S. M. l'Empereur d'Autriche Op. 20; A Mlle. Marie Ardouin: Andante de Salon sur l'Opera de G. Donizetti Lucie de Lammermoor pour Piano par J. Ascher Op. 27; Nocturne pour Piano dédié À Madame la princesse de Belgiojoso par Théodore Döhler; Grande Fantaisie sur l'Opéra de Rossini Semiramide pour Le Piano par S. Thalberg Op. 51; All' Esimia Dilettante La Signora Calzoni Bianca nata Maggi Barcarola nel Marino Falliero: Capriccio Per Piano-Forte di Fr. Ferraris, Op. 20; Madame la Princesse Soutzo: Grande Fantaisie sur des motifs de Robert le Diable de Meyerbeer pour Piano Par F. Liszt; L'Alliance Morceau: De concert pour Piano sur Des Airs Nationaux par J. Ascher Op. 50; À Mademoiselle Antoinette de Pazzis les Plaintes de La Jeune Fille Mélodie de F. Schubert transcrite et Variée pour Piano par A. Coria, Op. 20; Nocturne pour Piano sur la Romance de l'opéra L'Élixir de Donizetti composé par A. Gorla Op. 34; a L'immortalité de Charles Marie de Weber le Freischütz Grande Fantaisie Dramatique de concert pour piano par Charles Voss Op. 191; À Mademoiselle Louise Lampugnani. Brindisi dans l'opéra Macbeth de Verdi avec Introduction Variations et final composes pour le Piano par Philippe

Fasanotti, oeu. 17; *Il Genio Della Danza: Scherzo Brillante per Pianoforte* composto e dedicato All'illustrissimo Signor Duca Antonio Litta Visconti Arese Cavaliere dell'Ordine Gercschemilano ecc..ecc... par Fumagalli Adolfo, Op. 13; *A Son Eleve M Wrigt E Cost da New York: Lucrezia Borgia* final de concert pour Piano A. Coria Op. 64; *Eden Belliniano Raccolta di 6 divertimenti sopra i migliori motioi delle Opere Bellini per Pianoforte a quattro mani di Disma Fumagalli*, F. Lucca, G. Canti, Ricordi, Milano, Wien, [s. t.], 365 p., KA 2965 [803].

107. **MOULLÉ Édouard**, *Chansons Tendres Rouart*, Lerolle & Cie, Paris, 1910, 64 p., KA 2963 [788]⁴³.

108. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Die Entführung aus dem Serail*, komische Oper in 3 Akten, Klavierauszug neu revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 150 S., KA 2957 [1302]⁴⁴.

109. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Die Zauberflöte* (Il Flauto magico), Oper in zwei Akten: Klavierauszug revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 163 S., KA 2958 [1277]⁴⁵.

110. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Don Juan*, Opera buffa in 2 Acten von Lorenzo da Ponte: Klavierauszug neu revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 227 S., KA 2959 [1256]⁴⁶.

111. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Lieder für Eine Singstimme mit Pianofortebegleitung: Original-Ausgabe* [S. 1-65], *Ausgabe für mittlere Stimme* [Mezzo-Sopran oder Bariton, S. 1-65], C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 130 S., KA 2960 [1274]⁴⁷.

112. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Requiem: Klavierauszug* von F. Brissler, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 76 S., KA 2961 [1301]⁴⁸.

113. **MOZART Wolfgang Amadeus**, *Titus (La Clemenza Di Tito)*, Opera seria in zwei Akten: Klavierauszug revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 120 S., KA 2962 [1278]⁴⁹.

114. **NIEHUSEN Helene**, *Wer singt mit? Liedersammlung für's junge Volk*, Gutenberg, Hamburg, 1909, 137 S., KA 2799 [849].

115. [Oh! Dites Lui! : Romance Favoritte de Tamberlick musique de M.me la Princesse L. Kotschoubey. Transcription pour piano par

E. Ketterer, Op. 66; Rimembranze teatrali: Divertimenti ad uso Fantasiae Brillanti Per Piano-Forte sopra motivi favoriti d'opere Moderne Di G. F. Foschini, Op. 35; Bouquets de La Mélodies pour piano par F. Beyer, op 42; Fiori di Melodie: Divertimenti Brillanti sopra motivi delle più applaudite opere Moderne Per Piano-Forte a Quattro mani di C. F. Foschini Op. 40; La Zingarella: Canto Fantastico, di L. Venzano Trascritto e variato per Pianoforte da F. Fasanotti; Marche imperialle de Sa Majeste de Sultan Aziz Khan par C. Guatelli, edition pour piano; Fiori di Melodie: Il duca di Sicilia; Rimembranze teatrali: Un ballo di maschera; Celebre valse du maestro L. Venzano chantée par Madame Gassier pour piano par Lefebure-Wely, Op. 94; Fantaisie sur La favorite par Henri Herz, Op. 182; Sérénade, H. Litolff; Un Sogno di Una Notte D'Estate di Shakespeare. Marcia di nozze composta e ridotta per pianoforte a due ed a quattro mani da F. Mendelssohn Bartholdy Op. 61; Elégie pour le piano composée et dédiée à son ami Mr. Arn. Wehner par H. Litolff; Sechs Charakterstücke für das Pianoforte componirt und Frau Charlotte Moscheles hochachtungsvoll zugeeignet von H. Litolff, Op. 65; Un regret, pensée intime dédiée à Miss Louisa Rosamond Haigh, pour piano, Patrice Valentin; Marche Hongroise, Henri Kowalski, Op. 13], [s. n.], [s. l.], [s. t.], 206 p., KA 2937 [804].

116. **ROSSINI Gioachino**, Tell Oper in 4 Aufzügen: text von Etinne (Jouy) und Hippolite Bis (deutsche Uebersetzung von Theod v. Haupt): Vollständiger Klavierauszug mit deutschem Text neu bearbeitet von Richard Kleinmichel, B. Schott's Söhne, Mainz, [1900], 417 S., KA 2966 [1304]⁵⁰.

117. **ROSSINI G[ioachino]**, Ouvertures favorites pour piano à quatre mains: Guillaume Tell. chez W. Creiner, Moscou, [s. t.], 17 p., KA 2967 [789].

118. **SCHMIDT Richard**, Das deutsche Lied in der Fremde, [W. de Gruyter & Co], Berlin, 1900, 64 S., KA 2968 [775].

119. **SCHOLZ Bernhard**, Deutsche Kinderlieder: Band 1-4: Bildschmuck von Ernst Liebermann, Verlag Jos. Scholz, Mainz, Wiesbaden, [1906], 64 S., KA 2969 [1285].

120. **SERDEL Albert**, Bunte Welt! Gedichte für Buben und Mädel: Mit Bildern von Hans von Volkmann und Kompositionen von Engelbert Humperdinck, Ensslin & Laiblin, Reutlingen, [1911], 32 S., KA 2970 [1280].

121. **SERDEL Albert**, Dideldumdei! Verse für die Kleinen. Mit Bildern von Hans von Volkmann und Kompositionen von Engelbert Humperdinck, Ensslin & Laiblin, Reutlingen, [1910], 31 S., KA 2971 [1286].

122. [Sinfonia dell'opera Fausta del M^o. Donizetti. Ridotta per Piano-Forte a quattro mani da C. Winter; Giovanna D'Arco, Dramma lirico di Temistocle Solera posto in musica dal maestro cav. Giuseppe Verdi. Riduzione per pianoforte a quattro mani; Sinfonia Nell' Opera Semiramide del M^o. Rossini, ridotta per piano a quattro mani da G. Winter; Sinfonia dell' Opera Tutti in Maschera del maestro Carlo Pedrotti, Ridotta per pianoforte a quattro mani da Luigi Truzzi; Norma, Tragedia lirica in due Atti, posta in musica dal Maestro Cav. Vincenzo Bellini, Riduzione per Pianoforte Solo di F. Almasio; Vibrationen. Walzer für das Piano-Forte. Componirt, und den Herren Hörern der Medizin achtungsvoll gewidmet von Johann Strauss; Dorfschwalben aus Österreich, Walzer für das Pianoforte componirt und dem Verfasser der gleichnamigen Novellen Herrn Dr. August Silberstein freundschaftlichst zugeeignet von Josef Strauss; Ball-G'schichten. Walzer für das Piano-Forte von Johann Strauss; Wiener-Chronik. Walzer für das Pianoforte von Johann Strauss; Morgenblätter. Walzer für das Pianoforte von Johann Strauss], F. Lucca; Ricordi; Carl Haslinger q-m Tobias; Spina, Milano, Wien, [s. t.], 144 p., KA 2985 [809].

123. **TIGRANOFF Nicolaus**, Trans-kaukasische Weisen Bearbeitet und in Noten gesetzt von Nikolaus Tigranoff: op 9: Seiner Freundin Fräulein Margarethe Babaian gewidmet, Г. Шмидтъ, Alexandrapol, [s. t.], 11 S., KA 2972 [759].

124. **TIGRANOFF Nicolaus**, Orientalweisen bearbeitet und in Noten gesetzt von Nicolaus Tigranoff. op. 4, Г. Шмидтъ, Alexandrapol, [s. t.], 9 S., KA 2973 [785]⁵¹.

125. **VERDI Giuseppe**, Aida, Oper in vier Akten von Antonio Ghislanzoni: Deutsch von Julius Schanz: Clavierauszug mit Text, Ed. Bote & J. Bock, Mailand-Ricordi & C., Berlin, [s. t.], 307 S., KA 2974 [1305]⁵².

126. **WAGNER Richard**, Das Liebesmahl der Apostel, eine biblische Scene für Männerstimmen v. grosses Orchester geschrieben und frau Charlotte Emilie Weinlig der Wittve seines unvergesslichen Lehrers gewidmet: Klavierauszug mit Text, Breitkopf & Härtel, Leipzig, [1870], 83 S., KA 2975 [1297]⁵³.

127. **WAGNER Richard**, Das Rheingold (with an English Translation by H. & F. Corder): Vollständiger Klavierauszug: Erleichterte Bearbeitung von R. Kleinmichel, B. Schott & Co, London, [1900], 221 S., KA 2976 [1290]⁵⁴.

128. **WAGNER Richard**, Der fliegende Holländer (Il Vascello fantasma l'Olandese volante) Romantische Oper in 3 Aufzügen. „Neue nach der vom Componisten umgearbeiteten Partitur veranstaltete Ausgabe“: Vollständiger Clavier-Auszug mit deutschem u. italienischem Texte, italienische Uebersetzung von Alberto Giovannini, Berlin, C.F. Meser. Adolph Fürstner, Leipzig, [1844], 227 S., KA 2977 [1289]⁵⁵.

129. **WAGNER Richard**, Lohengrin: Romantische Oper in drei Akten: Vollständiger Klavierauszug von Theodor Uhlig, Breitkopf & Härtel, Leipzig, [1844], 262 S., KA 2978 [1291]⁵⁶.

130. **WAGNER Richard**, Parsifal (with an English Translation by H. & F. Corder): Vollständiger Klavierauszug von R. Kleinmichel, B. Schott & Co, London, [1900], 279 S., KA 2979 [1288]⁵⁷.

131. **WAGNER Richard**, Rienzi Der Letzte der Tribunen: Rienzi l'ultimo dei Tribuni: grosse tragische Oper in 5 Akten: Neue nach der Partitur revidirte Ausgabe von F. Brissler, Berlin C.F. Meser. Adolph Fürstner, Leipzig, [1890], 382 S., KA 2980 [1287]⁵⁸.

132. **WAGNER Richard**, Tannhäuser und der Sängerkrieg auf Wartburg. Handlung in drei Aufzügen: Vollständiger Clavier-Auszug mit Text. Neue nach der Partitur revidirte Ausgabe von Brissler, Berlin C.F. Meser. Adolph Fürstner, Leipzig, [1888], 273 S., KA 2981 [1292]⁵⁹.

133. **WAGNER Richard**, Overture Tannhäuser und der Sängerkrieg auf Wartburg: Partitur, Berlin C.F. Meser. Adolph Fürstner, Leipzig, [1900], 82 S., KA 2982 [1267]⁶⁰.

134. **WEBER Johann**, Gesangbuch für die erste Stufe der Primarschule des Kantons Bern, Nationaler Lehrmittel-Verlag, Bern, 1896, 36 S., KA 2853 [945].

135. **WEBER Carl Maria**, Der Freischütz: Oper in 3 Akten Klavierauszug neu revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 128 S., KA 2983 [1260]⁶¹.

136. **WEBER Carl Maria**, Oberon: Romantische Oper in 3 Akten Klavierauszug, neu revidirt von Gustav F. Kogel, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 112 S., KA 2984 [1263]⁶².

137. **WUNDERLICH Gottlob**, Das Kindes liebstes Bilderbuch zusammengestellt, F. G. L. Gressler, Langensalza, [s. t.], 16 S., KA 2986 [815]:

138. **АЛЪЯБЕВ А[лександр]**, Боже царя храни, П. Юргенсон, Москва, 1893, 3 с., ФК 2993 [800].

139. **ВЕНЦАНО Луиджи**, Выборъ любимѣйшихъ романсовъ и пѣсень иностранныхъ авторовъ съ аккомпаниментомъ фортепiano: Вальсъ, Изданіе А. Гутхейль, Москва, 1887, 2 с., ФК 2995 [783].

140. **КОРГАНОВ Р[убен]**, Молитва Господня. Отче нашъ, Для 4-хъ голоснаго смѣшаннаго хора, Бр. I. и А. Сарантиди, Екатеринодаръ, [б. г.], 3 с., ФК 2997 [760]⁶³.

141. **РОССИНИ Джоаккино**, Серенада для двухъ голосов (Собраніе арій, романсовъ и каватинъ на одинъ и на два голоса иностранныхъ композиторовъ съ русскимъ переводомъ), А. Югансен, Санкт-Петербургъ, 1888, 9 с., ФК 3001 [799].

142. **СМОЛЕНСКИЙ Степан**, Главнѣйшія Пѣснопенія Божественной Литургіи молебнаго пѣнія, панихиды и всенощнаго бденія, переложенныя для хора мужскихъ голосовъ: Выпускъ 1, Царовая Скоропечатия П. О. Яблонскаго, Санкт-Петербургъ, 1893, 48 с., ФК 3002 [813]⁶⁴.

143. **ТИВОЛЬСКИ Николай Андреевич**, Дѣтский отдѣль. (Младшій возрастъ.): Le Pardon de Ploërmel, de Meyerbeer; L' Amico Fritz de Mascagni; „Вверху одна горить Звѣзда“, Романсъ, ор. 152, [б. г.], 5 с., ФК 3003 [784].

144. **УСАТОВ Дмитрий**, Романсы и песни.Тетрадь 3, Собственность автора, Москва, 1883, 23 с., ФК 3004 [779].

145. **УСАТОВ Дмитрий**, Романсы и песни Тетрадь 5, Собственность автора, Москва, 1883, 23 с., ФК 3005 [777].

146. **УСАТОВ Дмитрий**, Романсы и песни Тетрадь 6, Собственность автора, Москва, 1883, 23 с., ФК 3006 [778].

147. **ЧАЙКОВСКИЙ Пётр Ильич**, 16 Пѣсень для дѣтей (старшого возраста) Ор.54: Для одного голоса съ фортепіано, П. Юргенсон, Москва, 1884, 69 с., ФК 3007 [812]⁶⁵.

Ծանոթագրություններ

- ¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. «1905, 12/Գ. Ս. Էջմ.», Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը: Առկա են մատիտով արված նշումներ 24, 28, 38, 67 էջերին:
- ² Կոմիտասի մակագրությամբ. «1899. 17/Դ. Ս. Էջմիածին» և Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը:
- ³ Հեղինակի ընծայագրով. «Արժանապատիւ Հայր Կոմիտասին իւր Գրիգորից. 20-ին ապրիլի, 1904 թ. Պետրոսակերտ»: Բոլոր երեք էջերին առկա են նշումներ:
- ⁴ Հեղինակի ընծայագրով. «Արժանապատիւ Հայր Կոմիտասին ներդաշնակողից. 10-ին սեպտեմբերի, 1904 թ. Պետրոսակերտ»:
- ⁵ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Յայտնի երաժշտագետ Գեր. Կոմիտաս վրդ-ին կը նուիրեմ 3/11, 1913», հեղինակի ստորագրությունը:
- ⁶ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Յայտնի երաժշտագետ Գեր. Կոմիտաս վրդ-ին կը նուիրեմ 3/11, 1913», հեղինակի ստորագրությունը:
- ⁷ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Յայտնի երաժշտագետ Գեր. Կոմիտաս վրդ-ին կը նուիրեմ 3/11, 1913», հեղինակի ստորագրությունը:
- ⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 17/5 22, Բերլին»:
- ⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22. Ե. Բերլին»:
- ¹⁰ Հինգ հատոր՝ մեկ կազմով: Յուրաքանչյուր հատորին առկա է մակագրություն. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22. Ե. Բերլին»:
- ¹¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22 Ե, Բերլին»:
- ¹² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 19/7 Դ, Բերլին»:
- ¹³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 19/7 Դ, Բերլին»:
- ¹⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22 Ե, Բերլին»:
- ¹⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 27/Դ. Ե, Բերլին»:
- ¹⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 27/15. Ե, Բերլին»:
- ¹⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 4/Գ. Բերլին»:
- ¹⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ ԺԲ. Տիփսիս»:

- ¹⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 29/Թ. Բերլին»:
- ²⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտաս ստորագրությունը, «1896, 1/12, Բերլին»:
- ²¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898, 10/2, Բերլին»:
- ²² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 28/Ժ. Բերլին»:
- ²³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը. «1900. Ս. Էջմիածին»:
- ²⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին, 1897, 8/20. Է»:
- ²⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1897. 8/20. Է»:
- ²⁶ Ռ. Մելիքյանի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Յիշատակ Կոմիտաս Դայր սուրբին – ինձնից, Մոսկուա, սեպտ. 8-ին 1905 թ.»:
- ²⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22. Է. Բերլին»:
- ²⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 8/Ը. Բերլին»:
- ²⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 8/2. Բերլին»:
- ³⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 15/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- ³¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1907 30 Յուլիս Փարիզ»:
- ³² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897, 10/23. Է Բերլին»:
- ³³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896, 5/Է, Բերլին»:
- ³⁴ Գրքի սկզբում առկա է գրություն՝ թեյերի բաղադրատոմսերի ցանկ:
- ³⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 1/13 Ա Բերլին»:
- ³⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899/1 Բերլին»:
- ³⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22. Է. Բերլին»:
- ³⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 19/7 Գ. Բերլին»:

- ³⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 10/22. Է. Բերլին»:
- ⁴⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 1/13. ԺԲ. Բերլին»:
- ⁴¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 5/Է. Բերլին»:
- ⁴² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 10/9. Բերլին»:
- ⁴³ Առաջինին էջին առկա է Մարգարիտ Բաբայանի ընծայագիրը՝ Կոմիտասին. «Թանկագին և անսոռանալի Կոմիտաս հայր Սուրբին յիշատակ Փարիզից, 6 մարտի. 1910»:
- ⁴⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 5/Է. Բերլին»:
- ⁴⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 20/2. Բերլին»:
- ⁴⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 20/2. Բերլին»:
- ⁴⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 4/Գ. Բերլին»:
- ⁴⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 2/Ը. Բերլին»:
- ⁴⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 20/2. Բերլին»:
- ⁵⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 4/Գ. Բերլին», 12–14, 286–288 էջերին առկա տեքստի հայերեն թարգմանություններ, ինչպես նաև բանաստեղծություն պարունակող ձեռագիր թերթիկ:
- ⁵¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1/13. ԺԲ. Բերլին»:
- ⁵² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 20/8 Ը. Բերլին», 60–64, 67–81, 110–117, 123–128 էջերին նշումներ՝ թարգմանության տեսքով:
- ⁵³ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. 24/Յունիս», 3–4 էջերին առկա է տեքստի հայերեն թարգմանություն:
- ⁵⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 1/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- ⁵⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. 26/Յունիս»:

- ⁵⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 4/23. Է. Բերլին»:
- ⁵⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. 26/ Յունիս»:
- ⁵⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 26/ Յունիս»:
- ⁵⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1897. 27/15. Է. Բերլին»:
- ⁶⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. Յուլիս 3»:
- ⁶¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 20/2. Բերլին»:
- ⁶² Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 20/2. Բերլին»:
- ⁶³ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Արժանապատիւ Կոմիտաս վրդ-ին, ի նշան խորին յարգանաց նուիրում է հեղինակը. 23 դեկտ., 1909 թ., Եկատերինոդար», հեղինակի ստորագրությունը:
- ⁶⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա Սրկզ Սողոմոնեան»:
- ⁶⁵ Ս. Բարխուդարյանի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «Արժանապատիւ հայր Կոմիտասին ի նշան մտերիմ բարեկամութեան: Ս. Բարխուդարեան»:

Notes

- ¹ The score has Komitas's inscription: "1905, 12/Mar. S. Ejm.", Komitas's brief signature. Pencil notes can be found on pp. 24, 28, 38 and 67.
- ² The score has Komitas's inscription: "1899, 17/Apr. S. Ejm.", and Komitas's brief signature.
- ³ The score has a dedication of the author: "To reverend Father Komitas from his Grigor. 20th of April, 1904, Petersburg". Notes can be found on each page.
- ⁴ The score has a dedication of the author: "To reverend Father Komitas from the arranger. 10th of September, 1904, Petersburg".
- ⁵ The score has a dedication of the author: "I present it to reverend Father Komitas arch. 3/Nov, 1913", author's signature.
- ⁶ The score has a dedication of the author: "I present it to reverend Father Komitas arch. 3/Nov, 1913", author's signature.
- ⁷ The score has a dedication of the author: "I present it to reverend Father Komitas arch. 3/Nov, 1913", author's signature.
- ⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 17/May 22, Berlin".

- ⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22. Jul. Berlin".
- ¹⁰ Five volumes under one cover. Each volume has an inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22 Jul. Berlin".
- ¹¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22 Jul., Berlin".
- ¹² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 19/7 Apr., Berlin".
- ¹³ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 19/7 Apr., Berlin".
- ¹⁴ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22 Jul., Berlin".
- ¹⁵ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897 27/Apr. Jul., Berlin".
- ¹⁶ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897, 27/15. Jul. Berlin".
- ¹⁷ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 4/Mar. Berlin".
- ¹⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".
- ¹⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911, 29/Sep. Berlin".
- ²⁰ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896, 1/12, Berlin".
- ²¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898, 10/Jun. Berlin".
- ²² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899, 28/Oct. Berlin".
- ²³ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1900. S. Ejmiatsin".
- ²⁴ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin, 1897, 8/20. Jul".
- ²⁵ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin, 1897, 8/20. Jul".
- ²⁶ The score has a dedication from R. Melikian to Komitas: *"In memory to Komitas the Holy Father, from me, Moscow, Sept. 8, 1905"*.
- ²⁷ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22. Jul., Berlin".
- ²⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 8/Aug. Berlin".
- ²⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 8/Jun. Berlin".
- ³⁰ The score has Komitas's inscription: "1906. 15/May. Berlin", Komitas's signature.
- ³¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1907 30 July Paris".
- ³² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897, 10/23. July Berlin".
- ³³ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896, 5/Jul, Berlin".
- ³⁴ There is a writing on the cover – a list of tea recipes.
- ³⁵ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 1/13 Jan Berlin".
- ³⁶ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899/Jan Berlin".
- ³⁷ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22. Jul. Berlin".
- ³⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 19/7 Mar. Berlin".
- ³⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 10/22. Jul. Berlin".
- ⁴⁰ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 1/13. Dec. Berlin".
- ⁴¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 5/Jul. Berlin".
- ⁴² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 10/9. Berlin".

- ⁴³ There is a dedication on the first page from Margarit Babaian to Komitas: *"To dear and unforgettable Komitas the Holy father, in memory from Paris, 6 March. 1910"*.
- ⁴⁴ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 5/Jul. Berlin".
- ⁴⁵ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 20/Jun. Berlin".
- ⁴⁶ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 20/Jun. Berlin".
- ⁴⁷ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 4/Mar. Berlin".
- ⁴⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 2/Aug. Berlin".
- ⁴⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 20/Jun. Berlin".
- ⁵⁰ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 4/Mar. Berlin", there are translations on pp. 12–14, 286–288, as well as a separate leaflet containing a poem.
- ⁵¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1/13. Dec. Berlin".
- ⁵² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 20/8 Aug. Berlin", handwritten translations can be found on pp. 60–64, 67–81, 110–117, and 123–128.
- ⁵³ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. 24/June", an Armenian translation can be found on pp. 3–4.
- ⁵⁴ The score has Komitas's inscription: "1906. 1/May. Berlin", Komitas's signature.
- ⁵⁵ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. 26/June".
- ⁵⁶ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 4/23. Jul. Berlin".
- ⁵⁷ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. 26/June".
- ⁵⁸ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 26/June".
- ⁵⁹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1897. 27/15. Jul. Berlin".
- ⁶⁰ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. July 3".
- ⁶¹ The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 20/Jun. Berlin".
- ⁶² The score has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 20/Jun. Berlin".
- ⁶³ The score has a dedication from the author to Komitas: *"The author presents it to reverend Komitas arch. as a mark of deep respect. 23 December, 1909, Yekaterinodar"*, the signature of the author.
- ⁶⁴ The score has Komitas's inscription: "Soghomon Sr. Deac. Soghomonyan".
- ⁶⁵ The score has a dedication from S. Barkhudarian to Komitas: *"To reverend father Komitas as a mark of a sincere friendship. From S. Barkhudarians"*.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոմիտաս Վարդապետը մշտապես մտահոգված է եղել երաժշտական կրթության կազմակերպման հարցով: Հայտնի է, որ նա դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Կոստանդնուպոլսի Կեդրոնական վարժարանում, ունեցել է հայկական երաժշտանոց հիմնելու ծրագիր, բազմաթիվ մասնավոր աշակերտներ: Կոմիտասն ինքը ևս հեղինակել է երաժշտության պատմության¹, տեսության² և դաշնակության (հարմոնիայի)³ դասագրքեր: Այդ գործում Վարդապետին օգնել է նաև արտասահմանում իր ձեռք բերած ուսումնամեթոդական գրականությունը:

Կոմիտասի ուսումնամեթոդական գրականության ցանկը կազմում է 123 միավոր⁴: Դրանցից 87-ը մակագրված են Կոմիտասի կողմից: Իր ուսումնամեթոդական գրքերի ցանկը Կոմիտասը համալրել է դեռևս ճեմարանում սովորելու տարիներին (1892-1893 թթ.), շարունակել է Թիֆլիսում (բոլորը ձեռք բերված 1895 թ.) և այնուհետև Բեռլինում (1896, 1898, 1899, 1901, 1906, 1907, 1911 թթ.): Կան նաև մակագրված դասագրքեր, որոնց վրա, սակայն, չի նշվում ձեռքբերման տարեթիվը և/կամ վայրը: Հատորներից շատերում առկա են ձեռագիր նշումներ (թիվ 148, 151, 155, 156, 162, 163, 175, 210, 212, 217, 239, 248), իսկ մեկն էլ (թիվ 209) ընծայագրված է Կոմիտասին, Ժոզեֆ Անանյանի կողմից, 1914 թ.:

Ստորև ներկայացվող ցուցակում ակնհայտ մեծամասնություն են կազմում երգեցողությանը, ձայնի մշակմանն ու առողջությանը վերա-

¹ Մասամբ պահպանվել է ԳԱԹ ԿՖ 441 [655], հրատարակված տարբերակը տե՛ս Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, աշխատասիրութեամբ Գ. Գասպարեանի եւ Մ. Սուշեղեանի, գիրք Ա, Երևան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինգո», 2005, էջ 137-172:

² Մասամբ պահպանվել է երեք նմուշ՝ ԳԱԹ ԿՖ 446 [689], 485 [693], 407 [699], հրատարակված տարբերակը տե՛ս Նույն տեղում, էջ 172-230:

³ Մասամբ պահպանվել է երեք նմուշ՝ ԳԱԹ Տիգրան Նազարեանի ֆոնդ 196, ԿՖ 485 [693], 486 [694], 483 [706], 482 [707], հրատարակված տարբերակը տե՛ս Նույն տեղում, էջ 231-265:

⁴ Ցուցակի որոշ միավորներ ընդգրկում են գրքի տարբեր հատորներ:

բերող դասագրքերն ու ձեռնարկները, զգալի չափով առկա են նաև մեծ քանակությամբ դաշնամուրային կատարողական արվեստի, գործիքագիտության ու գործիքավորման և հարմոնիայի դասագրքեր: Հանդիպում են նաև հանրակրթական ծրագրեր, ընդհանուր երաժշտության դասագրքեր, լսողության զարգացման ձեռնարկներ: Համեմատաբար սակավաթիվ, բայց կարևոր են երաժշտության տարրական տեսության, կոմպոզիցիայի, նոտագրության տարբեր համակարգերի, պոլիֆոնիայի, երաժշտության տեսության, երաժշտական ձևի, ջութակի կատարողականության, թմբուկի դասագրքերը:

Ուսումնամեթոդական գրականության այս ծավալուն ցանկը ցույց է տալիս Կոմիտաս Վարդապետի մասնագիտական գիտելիքների բազմակողմանի, լայն ու խորացված ընդգրկումը, որը նա կյանքի ողջ ընթացքում ջանացել է փոխանցել իր ուսանողներին:

Լիլիթ Հարությունյան

EDUCATIONAL LITERATURE

Komitas Vardapet was continually concerned about the organization of music education. It is known that he taught at the Gevorkian Seminary of Ejmiatsin and at the Getronagan Armenian High School of Constantinople. It is also known that he had a plan to establish an Armenian music university, and consequently had many private students. Komitas authored textbooks on music history⁵, theory⁶ and harmony⁷ himself. The educational literature acquired abroad promoted Vardapet in this task as well.

The list of Komitas's educational literature comprises 123 units⁸. 87 of them are inscribed by Komitas. He replenished his list of educational books while studying at the Spiritual Seminary in Ejmiatsin (1892–1893), continued in Tiflis (all acquired in 1895) and then in Berlin (1896, 1898, 1899, 1901, 1906, 1907, 1911). Komitas's library includes also inscribed textbooks, on which, however, the year and/or the place of acquisition is not indicated. Many of the volumes include handwritten notes (№№ 148, 151, 155, 156, 162, 163, 175, 210, 212, 217, 239, and 248), and one of them (№ 209) was presented to Komitas by Joseph Ananian in 1914.

In the list presented below, textbooks and manuals related to singing, voice training and health make a clear majority. There is also a significant number of textbooks on piano performance, instrumental studies and instrumentation, and harmony. Some other volumes present general education programs, general music textbooks, and

⁵ Partially preserved in the KA 441 [655] of MLA, published in *Komitas Vardapet, Studies and Articles*, compiled by G. Gasparian and M. Musheghyan, vol. I, Yerevan, "Sargis Khachents–Printinfo", 2005, pp. 137–172.

⁶ Three fragments are preserved in KA 446 [689], 485 [693], 407 [699], published *ibid.*, pp. 172–230.

⁷ Three fragments are preserved in the Tigran Nazaryan Archives of the MLA 196, KA 196, KA 485 [693], 486 [694], 483 [706], 482 [707], published *ibid.*, pp. 231–265.

⁸ Some items on the list cover different volumes of the book.

musical ear training manuals. Textbooks on elementary music theory, composition, different music notation systems, polyphony, music theory, musical form, violin performance, and drums textbooks are relatively few but also very important in Komitas's library.

This extensive list of educational literature witnesses Komitas Vardapet's multifaceted, wide and in-depth professional knowledge, which he endeavored to pass to his students throughout his life.

Lilit Harutyunyan

* * *

148. **ԹԱՇՃԵԱՆՅ Նիկողայոս**, Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան հայոց, Ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, ՌՅԻԳ – 1874, 54 էջ, ԿՖ 2695 [758]¹:

149. **AVELLIS Georg**, Der Gesangsarzt: gemeinverständliche ärztliche Bemerkungen zur Gesanglehre und zur Hygiene der Stimmorgane, Johannes Alt., Frankfurt a. M., 1896, 68 S., KA 2708 [889]².

150. **BATTKE Max**, Tonsprache– Muttersprache. Anleitung zum musikalischen Satzbau für den Gebrauch in Schulen, Elementarklassen der Musikschulen und für Musikstudierende; auch für den Selbstunterricht, Chr. Friedrich Vieweg, Berlin, [1908], 246 S., KA 2710 [846].

151. **BERLIOZ Hector**, Die Kunst des Dirigierens, auf moderner Grundlage neu bearbeitet und erweitert von C. Frh. v. Schwerin, dritte Auflage, mit sieben Tafeln enthaltend die verschiedenen Taktierarten und Musik–Beispiele, C. F. Schmidt, Heilbronn, 1907, 39 S., KA 2835 [874]³.

152. **BERLIOZ Hector**, Instrumentationslehre: ein vollständiges Lehrbuch zur Erlangung der Kenntniss aller Instrumente und deren Anwendung, nebst einer Anleitung zur Behandlung und Direktion des Orchesters: mit 65 Notentafeln und 192 in den Text gedruckten Notenbeispielen, C. F. Peters, Leipzig, 1898, 285 S., KA 2712 [1003]⁴.

153. **BERLIOZ Hector**, Instrumentationslehre, ergänzt und revidiert von Richard Strauss, Teil I, Teil II, C. F. Peters, Leipzig, 1905, 451 S., KA 2713 [965]⁵.

154. **BOTTERMUND W.**,⁶ Die Singstimme und ihre Krankhaften Störungen: allgemein verständliche Abhandlung für Sänger und Gesanglehrer, F. C. W. Vogel, Leipzig, 1896, 48 S., KA 2716 [828]⁷.

155. **BRUNS Paul**, Bariton oder Tenor? Ein lösbares Problem der Stimmbildung auf Grund neuer Entdeckungen, Chr. Friedrich Vieweg, Berlin, 1910, 125 S., KA 2717 [863]⁸.

156. **BRUNS Paul**, Das Problem der Kontraaltstimme, Chr. Friedrich Vieweg, Berlin, [1906], 130 S., KA 2718 [858]⁹.

157. **BRUNS Paul**, Neue Gesang-Methode nach erweiterten Grundlehren vom primären Ton, Otto Dreyer, Berlin, [1906], 136 S., KA 2719 [852].

158. **BUSSLER Ludwig**, Contrapunkt und Fuge im frein (modernen) Tonsatz einschließlich Chorkomposition in dreiunddreissig Aufgaben mit zahlreichen, ausschliesslich in den Text gedruckten Muster-, Uebungs- und Erläuterungs-Beispielen, sowie Anführungen aus den Meisterwerken der Tonkunst für den Unterricht an öffentlichen Lehr-Anstalten, den Privat- und Selbst-Unterricht, systematisch-methodisch dargestellt, Carl Habel, Berlin, 1878, 199 S., KA 2722 [1023]¹⁰.

159. **BUSSLER Ludwig**, Der strenge Satz in der musikalischen Compositionslehre in zweiundfünfzig Aufgaben mit zahlreichen, ausschliesslich in den Text gedruckten Muster-, Uebungs- und Erläuterungs-Beispielen, sowie Anführungen aus den Meisterwerken der Tonkunst für den Unterricht an öffentlichen Lehr-Anstalten, den Privat- und Selbst-Unterricht, systematisch-methodisch dargestellt, Carl Habel, Berlin, 1877, 223 S., KA 2723 [1024]¹¹.

160. **BUSSLER Ludwig**, Elementar – Melodik zur Weckung und Förderung des musikalischen Talents und Vorstellungsvermögens. Sechsenddreissig Aufgaben in rein anschaulicher Darstellung, Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1879, 78 S., KA 2724 [981].

161. **BUSSLER Ludwig**, Lexikon der musikalischen Harmonieen als Hilfsbuch der praktischen und theoretischen Harmonik für den Unterricht und das Selbststudium, Carl Habel, Berlin, 1889, 100 S., KA 2725 [1012]¹².

162. **BUSSLER Ludwig**, Musikalische Elementarlehre mit achtundfünfzig Aufgaben für den Unterricht an öffentlichen Lehranstalten und den Selbstunterricht, neunte verbesserte Aufgabe, Velhagen & Klasing, Leipzig, 1904, 96 S., KA 2726 [838]¹³.

163. **BUSSLER Ludwig**, Musikalische Elementarlehre mit achtundfünfzig Aufgaben für den Unterricht an öffentlichen Lehranstalten und den Selbstunterricht, elfte Aufgabe, Velhagen & Klasing, Leipzig, 1911, 96 S., KA 2727 [1009]¹⁴.

164. **BUSSLER Ludwig**, Musikalische Formenlehre mit dreiunddreissig Aufgaben mit zahlreichen, ausschliesslich in den Text gedruckten Muster-, Uebungs- und Erläuterungs-Beispielen, sowie Anführungen aus den Meisterwerken der Tonkunst für den Unterricht an öffentlichen Lehr-Anstalten, den Privat- und Selbst-Unterricht, systematisch-methodisch dargestellt, Carl Habel, Berlin, 1894, 223 S., KA 2728 [1013]¹⁵.

165. **BUSSLER Ludwig**, Partitur-Studium. Modulation der Klassischen Meister an zahlreichen Beispielen von Bach, Mozart, Beethoven, Schubert, Wagner u. A., Carl Habel, Berlin, 1882, 351 S., KA 2729 [1025]¹⁶.

166. **BUSSLER Ludwig**, Praktische Harmonielehre in vierundfünfzig Aufgaben mit zahlreichen, ausschliesslich in den Text gedruckten Muster-, Uebungs- und Erläuterungs-Beispielen, sowie Anführungen aus den Meisterwerken der Tonkunst für den Unterricht an öffentlichen Lehr-Anstalten, den Privat- und Selbst-Unterricht, systematisch-methodisch dargestellt, Carl Habel, Berlin, 1893, 224 S., KA 2730 [1014]¹⁷.

167. **BUSSLER Ludwig**, Instrumentation und Orchestersatz: einschliesslich der Verbindung mit Vocal- Chor- und Solo-Satz in achtzehn Aufgaben mit zahlreichen, ausschliesslich in den Text gedruckten Muster-, Uebungs- und Erläuterungs-Beispielen, sowie Anführungen aus den Meisterwerken der Tonkunst für den Unterricht an öffentlichen Lehr-Anstalten, den Privat- und Selbst-Unterricht systematisch-methodisch dargestellt, Carl Habel, Berlin, 1879, 386 S., KA 2731 [837]¹⁸.

168. **CALAND Elisabeth**, Die Ausnützung der Kraftquellen beim Klavierspiel. Physiologisch-anatomische Betrachtungen, Ebner'schen Musikalienhandlung, Stuttgart, 1905, 68 S., KA 2732 [980].

169. **CALAND Elisabeth**, Die Deppe'sche Lehre des Klavierspiels erklärt und erläutert. Mit einem Nachtrage: Technische Ratschläge für Klavierspieler von derselben Verfasserin. Dritte Auflage, Ebner'schen Musikalienhandlung, Stuttgart, 1908, 80 S., KA 2733 [986]¹⁹.

170. **CALAND Elisabeth**, Die Künstlerische Klavierspiel in seinen physiologisch-physikalischen Vorgängen nebst Versuch einer praktischen

Anleitung zur Ausnützung seiner Kraftquellen, Ebner'schen Musikalienhandlung, Stuttgart, 1910, 115 S., KA 2734 [1020]²⁰.

171. **CALAND Elisabeth**, Ludwig Deppe's Fünffingerübungen und sein mit Fingersatz und Pedalgebrauch bezeichnetes Uebungsmaterial aus Etüden von Czerny, Bertini, Cramer etc. zusammengestellt und mit einem erläuternden Anhang über Octavenübungen versehen, Ebner'sche Hof-Musikalienhandlung, Stuttgart, 1900, 117 S., KA 2990 [1556-1]²¹.

172. **CALAND Elisabeth**, Praktischer Lehrgang des künstlerischen Klavierspiels. Mit zahlreichen Erläuterungen in zwei Teilen. I. Teil. (Klavier), Ebner'sche Musikalienhandlung, Stuttgart, 1912, 98 S., KA 2924 [1268].

173. **CALAND Elisabeth**, Praktischer Lehrgang Anleitung zur Ausnützung der Kraftquellen und zur Aneignung der Bewegungsformen beim künstlerischen Klavierspiel: mit Erläuterungen, Vortragszeichen und Fingersatz: II Teil, Ebner'sche Musikalienhandlung, Stuttgart, 1912, S. 99-197²², KA 2925 [1269].

174. Circular-Gesuch um Einführung einer Parallel-Auflage in Prof. Hans Wagner's vereinfachter Musiknotenschrift mit beigedruckten Attestaten der Herren Professoren am Wiener Conservatorium und einem für die Öffentlichkeit bestimmten Vortrage, Internationale Verlags-Druckerei, Wien, [s. t.], 11 S., KA 2850 [972].

175. **CONCONE Giuseppe**, 30 Exercices pour la voix: Ces Exercices servent de transition du style large aux grandes difficultés de la vocalization 40 Leçons pour Basse. 40 Leçons de Chant spécialement composées pour voix de Basse ou Baryton revues par Max Friedlaender, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 112 p., KA 2927 [1266]²³.

176. **D'INDY Vincent**, Cours de Composition Musicale. Premier livre. Rédigé avec la collaboration de Auguste Sérieyx. D'après les notes prises aux Classes de composition de la Scola Cantorum, A. Durand et fils, Paris, [1912], 228 p., KA 2765 [990].

177. **D'INDY Vincent**, Une École de Musique, une répondant aux besoins modernes. Discours d'inauguration de l'École de Chant liturgique

et de Musique religieuse et classique «Schola Cantorum», Aux bureau d'édition de la «Schola», Paris, 1900, 12 p., KA 2766 [794].

178. **DOOR Anton**, Lettern–Notation. Neue vereinfachte Notenschrift. No. 1, Ottomaass, Wien, 1897, 4 S., KA 2871 [960].

179. **ECCARIUS–SIEBER Artur**, Die musikalische Gehörbildung. Leichtfassliche, gründliche Anleitung zur Gehörbildung für angehende Künstler und Laien. Eine unentbehrliche Ergänzung zu jeder Harmonie- u. Compositionslehre, N. Simrock, Berlin, 1899, 65 S., KA 2738 [1005]²⁴.

180. **FEUCHTINGER Eugen**, Die Kunststimme. Ihre neueste Erklärung durch eine exakte, auf rein wissenschaftlicher Basis beruhende Methode; mit einer Anleitung zum Selbstunterricht zur Ausbildung des Kehlkopfes für alle, die in den Besitz einer wohlklingenden, vollen und starken Stimme sei es als Sänger oder Redner zu kommen wünschen, Eugen Feuchtinger, Regensburg, 1910, 99 S., KA 2745 [864]²⁵.

181. **FLATAU Theodor**, Intonationsstörungen und Stimmverlust. Beiträge zur Lehre von den Stimmstörungen der Sänger. Dritte Auflage, Albert Stahl, Berlin, 1903, 10 S., KA 2746 [946]²⁶.

182. **FRANK Paul**, Taschenbüchlein des Musikers. Enthaltend: eine vollständige Erklärung der in der Tonkunst gebräuchlicher Fremdwörter, Kunstausdrücke und Abbreviaturen, sowie die Anfangsgründe des Musikunterrichts und manches andere Wissenswerthe. Für Musiker und Freunde der Tonkunst. Zweiundzwanzigste Auflage, Carl Merseburger, Leipzig, 1906, 125 S., KA 2750 [886].

183. **FRIECKERT Georg**, Über Gesangunterricht. Kurze Unterweisungen für unterrichtsuchende angehende berufssänger und Dilettanten unter specieller Berücksichtigung einer streng individuellen Unterrichtsmethode auf Grundlage der deutschen Sprache, Georg Frieckert, Berlin, [s. t.], 23 S., KA 2751 [843]²⁷.

184. **GEVAERT François–Auguste**, Cours méthodique d'orchestration, Henry Lemoine & Cie, Paris–Bruxelles, [1888], 330 p., KA 2930 [810]²⁸.

185. **GEVAERT François–Auguste**, Neue Instrumenten–Lehre, ins Deutsche übersetzt von Dr. Hugo Riemann, Henry Lemoine & Cie,

Alleinvertrieb für Deutschland: Otto Junne, Paris-Brüssel, 1887, 345 S., KA 2755 [970]²⁹.

186. **GUTTMANN Oskar**, Die Gymnastik der Stimme, gestützt auf physiologische Gesetze. Eine Anweisung zum Selbstunterricht in der Übung und dem Richtigen Gebrauche der Sprach- und Gesangsorgane. Fünfte, durchgesehene Auflage. Mit 24 in den Text gedruckten Abbildungen, F. F. Weber, Leipzig, 1890, 254 S., KA 2757 [954]³⁰.

187. **HACKE Heinrich**, Lerne Singen! Volkstümliche Sprech- und Singerlehre zum Selbstunterricht. Gesangspädagog und Gesanglehrer. Mit zahlreichen Abbildungen und Notenbeispielen (Buchsdruck von Rudolf Hacke-Dresen). Erster Band, Lorelei-Verlag, Berlin, 1905, 385 S., KA 2758 [968]³¹.

188. **HACKE Heinrich**, Lerne Singen! Volkstümliche Sprech- und Singerlehre zum Selbstunterricht. Gesangspädagog und Gesanglehrer. Mit zahlreichen Abbildungen und Notenbeispielen (Buchsdruck von Rudolf Hacke-Dresen). Zweiter Band, Lorelei-Verlag, Berlin, 1905, 383 S., KA 2759 [969]³².

189. **HOFMANN Richard**, Praktische Instrumentationslehre. Theil 1-7. Theil 1: Die Streichinstrumente, Theil 2: Die Holzblasinstrumente, Theil 3: Die Streich- und Holzblasinstrumente zusammenwirkend, Theil 4: Die Hörner (Zweite Auflage), Theil 5: Die Vermischung der streich- und Holzblasinstrumente nebst Hörnern (Zweite Auflage), Theil 6: Die Trompeten, Cornette, Posaunen, Tuben und Schlaginstrumente (Zweite Auflage), Theil 7: Die Harfe, Mandoline, Zither, Guitarre, Clavier (Cembalo), Cymbal, Orgel und Harmonium (Zweite Auflage), Verlag von Dörrfling & Franke, Leipzig, [1893], 172 S., KA 2764 [967]³³.

190. **JADASSOHN Salomon**, Lehrbuch der Instrumentation, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1889, 399 S., KA 2767 [891]³⁴.

191. **JADASSOHN Salomon**, Ratschläge und Hinweise für die Instrumentationsstudien der Anfänger, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1899, 54 S., KA 2768 [836]³⁵.

192. **KLING Henri**, Populäre Instrumentationslehre oder Die Kunst des Instrumentierens mit genauer Beschreibung der Eigentümlichkeiten aller Instrumente nebst einer Anleitung zum Dirigieren: Bearbeitet und durch zahlreiche Partitur und Notenbeispiele aus den Werken der berühmtesten Tonkünstler erläutert, Louis Oertel Musikverlag, Hannover, [1888], 168 S., KA 2939 [1254].

193. **KOFLER Leo**, Die Kunst des Atmens als Grundlage der Tonerzeugung für Sänger, Schauspieler, Redner und Lehrer, Prediger etc., sowie zur Verhütung und Bekämpfung aller durch mangelhafte Atmung entstandenen Krankheiten, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1910, 93 S., KA 2778 [885]³⁶.

194. **KŘÍŽEK Albert**, Die Meisterschaft über die klaviatur Piano – Athletics, Friedrich Hofmeister, Leipzig, 1902, 110 S., KA 2940 [773]:

195. **KŘÍŽEK A[lbert]**, Hand-Kultur. Ein System zur vollständigen Entwicklung und Ausbildung aller die Hand in allen Bewegungen leitenden Organe, basiert auf deren anatomischen Anlage, durch aktive psychophysiologische übungen zur Erreichung solcher technischen Fertigkeit durch welche die Hand die Ausführung jeder Gattung von manueller Kunstfertigkeit beherrscht, [s. n.], [s. l.], [s. t.], 63 S., KA 2779 [866]³⁷.

196. **KULLAK Adolf**, Die Ästhetik des Klavierspiels, vierte, umgearbeitete C. F. Kahnt Nachfolger, Leipzig, 1905, 380 S., KA 2780 [991].

197. **KULLAK Adolf**, Die Kunst des Anschlags ein Studienwerk für vorgerücktere Klavierspieler und Leitfaden für Unterrichtende: Op. 17 (Neu herausgegeben von Hermann Vetter), Friedrich Hofmeister, Leipzig, 1909, 58 S., KA 2781 [792].

198. **LAMPERTI Giovanni Battista**, Die Technik des Belcanto, Albert Stahl, Berlin, [1905], 38 S., KA 2784 [868]³⁸.

199. **LANKOW Anna**, **GARCIA Manuel**, Die Wissenschaft des Kunstgesanges mit praktischem Übungsmaterial, Breitkopf & Härtel, Leipzig, [1905], 50 S., KA 2785 [1026]³⁹.

200. **LEBERT Sigmund**, **STARK Ludwig**, Grosse theoretisch-praktische Klavierschule für den systematischen Unterricht nach allen

Richtungen der Klavierspiels vom ersten Anfang bis zur höchsten Ausbildung. Vollständig in vier Theilen, mit einem im vierten theil enthaltenen Anhang, bestehend aus vier gorssen Originalbeiträgen von Franz Liszt sowie weiteren Specialetuden von W. Bargiel, Bendel, J. Brahms, L. Brassin, Faisst, St. Heller, A. Henselt, Ferd. Hiller, Th. Kirchner, W. Krüger, Th. Kullak, Franz Lachner, G. Linder, Moscheles, J. Raff, C. Reinecke, J. Rheinberger, A. Rubinstein, C. Saint-Saëns und Scherzer. Dritter Theil. Dreizehnte Auflage, J. G. Cotta'scher Verlag, Stuttgart, 1895, 158 S., KA 2945 [1271]⁴⁰.

201. **LEHMANN Lilli**, Meine Gesangkunst, Verlag der Zukunft, Berlin, 1909, 121 S., KA 2786 [973]⁴¹.

202. **LEHMANN-KALISCH Lilli**, Was ich über die moderne Gesangkunst denke, Rudolf Mosse, Berlin, 1896, 6 S., KA 2787 [976]⁴².

203. **LEPANTO J. M.**,⁴³ Sprech- und Gesangsunterricht. Ein Leitfaden der Tonbildungslehre und Vortragskunst, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1878, 115 S., KA 2789 [881].

204. **LOBE Johann Christian**, Lehrbuch der musikalischen Composition, zweiter Band. Die Lehre von der Instrumentation. Dritte Auflage, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1878, 496 S., KA 2792 [856]⁴⁴.

205. **LÜTGEN Balthazar**, Die Kunst der Kehlfertigkeit: 20 tägliche Uebungen. Band 1-2, C. F. Peters, Leipzig, [s. t.], 64 S., KA 2948 [1257]⁴⁵.

206. **NISSEN-SALOMAN Henriette**, Школа пѣнія Генріятты Ниссенъ-Саломанъ: L'étude du chant. Das Studium des Gesanges. par H. Nissen-Saloman: часть 3, Chez B. Bessel & Cie St.Petersbourg-Moscou, [s. t.], 34 p., KA 3000 [821].

207. **NOATZSCH Richard**, Praktische Formenlehre der Klavier-Musik, C. F. Peters, Leipzig, 1908, 191 S., KA 2964 [963].

208. **OLDENBARNEVELT Jeanne**, Die Atmungskunst des Menschen in Verbindung mit Ton und Wort im Dienste der Kunst und der Wissenschaft mit 2 Titelbildern, 32 Textabbildungen, einem Model und einer Uebungstafel, Wilhelm Möller, Berlin, [1906], 140 S., KA 2800 [948].

209. **PARISI Giuseppe**, Harmonie [œuvre posthume]: Traduction et commentaires de Joseph Ananian, Zoe P. Pestemalcioclou, [Paris], 1912, 225 p., KA 2801 [888]⁴⁶.

210. **PESTALOZZI Heinrich**, Zur Vermeidung von Irrwegen bei der Ausbildung der menschlichen Stimme durch Individuelle Stimmbildung, Albert Stahl, Berlin, [s. t.], 36 S., KA 2803 [873]⁴⁷.

211. **PETERSEN John**, Ein Deklarationsfehler beim Lagenwechsel auf den Streichinstrumenten in vergleichender Darstellung mit dem Gesang, Groß-Lichterfelde Chr. Friedrich Vieweg G.m. b. H, Berlin, [1911], 62 S., KA 2804 [1015]⁴⁸.

212. **PETIT Albert**, L'élasticité – la vibration – le son – l'acoustique – la musique – le langage: LA FONCTION VOCALE et L'ART DU CHANT – EMISSION, EXÉCUTION, INTERPRÉTATION, Chez Les Éditeurs de musique, Paris, 1913, 259 p., KA 2806 [983]⁴⁹.

213. **PIELKE Walter**, Über „offen“ und „gedeckt“ gesungene Vokale, Bemerkungen zu dem vorstehenden Aufsätze von W. Pielke. von Gutzmann; Beiträge für Anatomie, Physiologie, Pathologie und Therapie des Ohres, der Nase und des Halses herausgegeben von A. Passow und K. L. Schaefer, Sonder-Abdruck aus Band V, Heft 3 (1911), Verlag von S. Karger, Berlin, 1911, S. 215–236, KA 2807 [949]⁵⁰.

214. Plan d'études et programmes d'enseignement des écoles primaires supérieures de garçons, Delalain frères, Paris, [s. t.], 74 p., KA 2876 [927].

215. Praktische Formenlehre. Abteilung II. Analysen. Ergänzung der in Abteilung I angeführten Beispiele, Peters, [Leipzig], [1908], 11 S., KA 2862 [966].

216. **PROUNT Ebenezer**, Elementar – Lehrbuch der Instrumentation: autorisierte deutsche Uebersetzung von Bernhard Bachur: zweite, unveränderte Auflage, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1888, 144 S., KA 2809 [827]⁵¹.

217. **RODE Theodor**, **SCHMIDT Richard**, Leitfaden II für den Gesangsunterricht der Mittelstufe auf Gymnasien, Real-Gymnasien,

Ober-Real- und sonstigen Schulen, H. W. Müller, Berlin, 1898, 46 S., KA 2821 [880]⁵².

218. **RICHTER Alfred**, Die Lehre von der thematischen Arbeit mit praktischen Übungen verbunden, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1896, 130 S., KA 2819 [893]⁵³.

219. **RIEMANN Hugo**, Elementar-Schulbuch der Harmonielehre, Max Hesse, Leipzig, 1906, 192 S., KA 2814 [826]⁵⁴.

220. **RIEMANN Hugo**, Handbuch der Harmonielehre, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1898, 234 S., KA 2818 [988]⁵⁵.

221. **RIEMANN Ludwig**, Das Wesen des Klavierklanges und seine Beziehungen zum Anschlag. Eine akustisch-ästhetische Untersuchung für Unterricht und Haus dargeboten, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1911, 279 S., KA 2812 [829].

222. **RITSCHL Alexander**, Die Anschlagsbewegungen beim Klavierspiel. Auf Grund physiologisch-mechanischer Untersuchungen unter Berücksichtigung technischer und pädagogischer Fragen sowie durch das Klavierspiel hervorgerufener Erkrankungen allgemeinverständlich dargestellt, Chr. Friedrich Vieweg G.m.b.H., Berlin, [1911], 131 S., KA 2820 [1004].

223. **SANDBERG Axel**, Tonbildungslehre für Sänger und Sängerinnen nach dem Schwedischen des Fritz Arlberg. Zweite Auflage, Druck der Kölner Verlags-Anstalt & Druckerei. A.-G., Köln, 1896, 64 S., KA 2822 [993]⁵⁶.

224. **SARO Heinrich**, Instrumentations-Lehre für Militair-Musik (Infanterie-, Jäger- und Cavallerie-Musik) nebst Anweisung zur Aufstellung der Musikcorps bei Massenaufführungen (Zapfenstreich etc.), Verwendung der Tambourcorps zum Wirbel, Stimmenbesetzung und Aufstellung eines Militair-Riesen-Orchesters für Concerte und Anweisung zum Dirigieren, C. F. Leede, Leipzig, [1883], 208 S., KA 2823 [964]⁵⁷.

225. **SCHNÉE Woldemar**, Die Kultur – ein Training – der Hand. I. Zur Vervollkommnung der Technik für Pianisten, Violinisten sowie für jeden, der eine feinere Handtechnik erstrebt. II. Gesundheitspflege und Behandlung der erkrankenden wie auch der kranken Hand einschliesslich

Musiker- und Schreibkrampf, Wold. Schnée, Berlin, 1908, 44 S., KA 2865 [833].

226. **SCHNÉE Woldemar**, Welchen Wert hat eine spezielle Ausbildung der Hand für den Musiker und musikstudierenden? Selbstverlag, Berlin, [s. t.], 16 S., KA 2829 [882].

227. **SCHOLZ Richard**, Handbüchlein für Geigenspieler enthaltend das Wissenswerteste von der Geige und ihrem Spiel, Breitkopf & Härtel, Leipzig, [1904], 94 S., KA 2830 [1006].

228. **SCHOLZ Richard**, Über Studium und Unterricht im Geigenspiel: Ein methodischer Führer für Lehrende und Lernende, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1905, 144 S., KA 2831 [834].

229. **SCHULTZE – STRELITZ Ludwig**, Sänger – Fibel. Elemente des Kunstgesanges, Verlag des Verfassers, [Karl Fritzsche], Leipzig, 1896, 26 S., KA 2833 [999]⁵⁸.

230. **SCHULTZE – STRELITZ Ludwig**, Über Gesangunterricht und Gesangsmethoden. Kritische Skizzen, Verlag des Verfassers, Hamburg, 1896, 40 S., KA 2834 [865]⁵⁹.

231. **SUTRO Emil**, Das Doppelwesen der menschlichen Stimme. Versuch einer Aufklärung über das seelische Element in der Stimme, Internationale physio-psychische Gesellschaft, Berlin, [1902], 324 S., KA 2838 [890]⁶⁰.

232. **SUTRO Emil**, Das Doppelwesen des Denkens und der Sprache. Ein Versuch, das eigentliche Wesen unbewußter Vorgänge klar zu erkennen und in die Ursachen Erscheinungen einzudringen, Internationale physio-psychische Gesellschaft, Berlin, [1904], 279 S., KA 2839 [997]⁶¹.

233. **TEUCHERT Emil, HAUPT Erhard Walter**, Musik-Instrumentenkunde in Wort und Bild zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben, in drei Teilen, I. Teil, Saiteninstrumente, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1910, 108 S., KA 2843 [994].

234. **TEUCHERT Emil, HAUPT Erhard Walter**, Musik-Instrumentenkunde in Wort und Bild zusammengestellt, bearbeitet und heraus-

gegeben, in drei Teilen, II. Teil, Holzblasinstrumente, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1911, 100 S., KA 2844 [995].

235. **TEUCHERT Emil, HAUPT Erhard Walter**, Musik-Instrumentenkunde in Wort und Bild zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben, in drei Teilen, III. Teil, Messingblas- und Schlaginstrumente, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1911, 216 S., KA 2845 [996].

236. **TIERSCH Otto**, Kurzes praktisches Lehrbuch für Klaviersatz und Accompagnement (gegründet auf des Verfassers Harmoniesystem) oder vollständiger Lehrgang des Generalbassspiels und des homophonen Tonsatzes für Klavierinstrumente in 24 Übungen nebst geschichtlichen Mittheilungen über Klavierbau, Klavierspiel, Klaviersatz und Klavierlitteratur, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, 1881, 279 S., KA 2846 [870]⁶².

237. **VINCENT Heinrich Josef**, Neues musikalisches System. Die Einheit in der Tonwelt. Ein kurzgefasstes Lehrbuch für Musiker und Dilettanten zum Selbststudium, Heinrich Matthes, Leipzig, 1862, 144 S., KA 2849 [1011]⁶³.

238. **WAGNER Hans**, Neues Musik-Lehr-System für Erwachsene und Kinder. Rationeller, der bisherigen Lehrmethode gegenüber unvergleichlich rascherer und leichter Clavier-Unterricht, Ch. Reisser & M. Werthner, Wien, [1888], 15 S., KA 2852 [961]⁶⁴.

239. **WOLFF Herm[ann]**, Kurzgefaßte allgemeine Musiklehre, Leipzig, Verlag von Philipp Reclam jun., [1894], 91 S., KA 2856 [1027]⁶⁵.

240. **ZANTEN Cornelia**, Leitfaden zum Kunstgesang, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1903, 98 S., KA 2858 [857]⁶⁶.

241. **ZANTEN Cornelia, POSER C. E.**,⁶⁷ Phonetisch-orthoepische Sprech- und Lese-Übungen für Sänger und Redner, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1903, 45 S., KA 2859 [853]⁶⁸.

242. **ZUREICH Franz**, Kunstgerechte Schulung der Männerchöre, J. Lang, Karlsruhe, 1906, 64 S., KA 2861 [895]⁶⁹.

243. **АЛЬБРЕХТЪ К[арл]**, Школа для концертино (Английскаго), приспособленная къ самообучению, съ прибавленіемъ краткихъ объяс-

неній по гармоніі въ примѣненіі къ требованіямъ многоголосной игры на концертино, П. Юргенсон, Москва, [1891], 69 с., ФК 2992 [822]⁷⁰.

244. **АРЕНСКИЙ Антон**, Краткое руководство къ практическому изученію гармоніи, П. Юргенсон, Москва, 1891, 80 с., ФК 2879 [869]⁷¹.

245. **АРЕНСКИЙ А[нтон]**, Сборникъ задач (1000) для практическаго изученія гармоніи, П. Юргенсон, Москва, [1905], 131 с., ФК 2994 [814]⁷².

246. **БУСЛЕР Лудвиг**, Свободный стиль. Учебникъ контрапункта и фуги въ свободномъ стилѣ изложенный въ 33 задачахъ, П. Юргенсон, Москва, 1885, 153 с., ФК 2881 [906]⁷³.

247. **БУССЛЕР Людвиг**, Строгій стиль. Учебникъ простаго и сложнаго контрапункта, имитации, фуги и канона бѣ церковныхъ ладахъ. Перевод съ нѣмецкаго С. И. Танѣева, П. Юргенсон, Москва, 1885, 191 с., ФК 2882 [892]⁷⁴.

248. **ГАЛЛЕРЪ К[онстантин] П[етрович]**, Учебникъ хороваго пѣнія и теоріи музыки, приспособленный къ школьному обученію. Для учителей и учащихся, С.–Петербургъ, В. С. Балашев, 1882, 102 с., ФК 2883 [877]⁷⁵.

249. **ГИРО Эрнест**, Руководство къ практическому изученію инструментовки, переводъ съ французскаго Г. Конюса, Москва, П. Юргенсон, 1892, 179 с., ФК 2884 [878]⁷⁶.

250. **ГУНКЕ Иосиф**, Руководство к изученію гармоніи, П. Юргенсон, Москва, [1887], 177 с., ФК 2885 [825]⁷⁷.

251. **ДОММЕРЪ Аррей**, Руководство къ изученію исторіи музыки: переводъ съ нѣмецкаго А. Желябужской: Подъ редакціей и съ приложеніемъ очерка исторіи музыки въ Россіи, П. Юргенсон, Москва, 1884, 336 с., ФК 2886 [1628]⁷⁸.

252. **КАЗБИРЮК Андрей**, Руководство къ практическому изученію гармоніи, А. Югансен, С.–Петербургъ, 1883, 174 с., ФК 2887 [907]⁷⁹.

253. **КИТЦЕРЪ Роберт**, Самоучитель для барабана, Юлій Генрихъ Цимерманъ, Москва–С.–Петербургъ–Лейпцигъ–Лондонъ, [1891], 36 с., ФК 2996 [1282].

254. **КОЛЬБЕ Оскаръ**, Краткое руководство къ изученію генералбаса. Переводъ съ нѣкоторыми измѣненіями Г. Ларошъ, С. Петербургъ, М. Бернард, 1875, 109 с., ФК 2888 [911]⁸⁰.

255. **МАРКЕЗИ М[атильда]**, Новѣйшая. Nouvelle méthode de chant. школа для пѣнія (теоретическая и практическая) théorique et pratique, В. Бессель и Ко, С.–Петербургъ, [1887], 144 с., ФК 2998 [823]⁸¹.

256. **МАРКС Адольф Бернхард**, Всеобщій учебникъ музыки. Руководство для учителей и учащихся по всемъ отраслямъ музыкальнаго образованія. Переводъ съ 9-го нѣмецкаго изданія подъ редакціей А. С. Фаминцына. 3-е исправленное изданіе, Ц. Юргенсона, Москва, 1893, 442 с., ФК 2891 [905]⁸².

257. **НИССЕН–САЛОМАНЪ Генриетта (NISSEN–SALOMAN Henriette)**, Школа пѣнія Генриетты Ниссенъ–Саломанъ: L'étude du chant. Das Studium des Gesanges. par H. Nissen–Saloman: части 1–2, Chez B. Bessel & Cie, St.Pétersbourg–Moscou, [б. г.], 225 с., ФК 2999 [824]⁸³.

258. **ОРЛОВЪ В[асилий] М[ихайлович]**, Искусство церковнаго пѣнія. Организация пѣвческаго хора, умѣнье управлять и руководить имъ, общее пѣние въ учебныхъ заведеніяхъ и народный хоръ, К. Леопась, Санкт Петербургъ, 1894, 60 с., ФК 2892 [910].

259. **ОРЛОВЪ В[асилий] М[ихайлович]**, Пѣвческая азбука для церковныхъ хоровъ, а также для народнаго хора, К. Леопась, Санкт Петербургъ, [1893], 60 с., ФК 2893 [847]⁸⁴.

260. **ПЕРЕПЕЛИЦЫНЪ П[оликарп] Д[митриевич]**, Музыкальный словарь. Энциклопедическій справочный сборникъ, Москва, П. Юргенсон, 1884, 396 с., ФК 2894 [876]⁸⁵.

261. **РИМСКІЙ–КОРСАКОВЪ Николай**, Практическій учебникъ гармоніи. Третье изданіе, исправленное и дополненное, М. П. Бѣляевъ, Санкт–Петербургъ, 1893, 143 с., ФК 2895 [897]⁸⁶.

262. **РИХТЕР Эрнст Фридрихъ**, Учебникъ гармоніи. Практическое руководство къ ея изученію для Лейпцигской музыкальной консерваторіи. Переводъ Александра Фамицына. Изданіе второе, исправленное согласно 11^{му} нѣмецкому изданію 1875го года, Карл Риккер, С. Петербургъ, 1876, 207 с., ФК 2896 [908]⁸⁷.

263. **РИХТЕР Э[рнст] Ф[ридрихъ]**, Элементарная теорія музыки, переводъ съ нѣмецкаго съ дополненіями, подъ редакцію А. С. Фамицына. Изданіе третье, П. Юргенсон, Москва, 1886, 153 с., ФК 2897 [912]⁸⁸.

Ծանոթագրություններ

- 1 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Սրկզ Սողոմոնեան. 93. 25/Բ»: Առկա են ընդգծումներ՝ 2-7, 13-18, 23, 38, 46, 51 էջերին:
- 2 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898 15/3 Բ Բերլին»:
- 3 3, 5, 6 էջերին առկա են գրություններ:
- 4 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 9/9 Բերլին»:
- 5 Յուրաքանչյուր հատորի առաջին էջին մակագրություն. «1906. 15/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 6 Հեղինակի անունը չենք գտել:
- 7 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898, 15/3. Բ. Բերլին»:
- 8 Կոմիտասի նշումներով՝ 7-11, 22-24, 28, 30-37, 43-52, 60-69, 73-81, 86-89, 92, 93, 100, 113, 116, 118, 119 էջերին:
- 9 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1911 29/Թ Բերլին», առկա են նշումներ 6, 11, 13, 17, 33, 34, 36, 37, 62, 64, 73, 75-77, 103-110, 113, 125, 126, 128, 134, 137, 140, 146 էջերում:
- 10 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. 28/16. Բերլին»:
- 11 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. 28/16. Բերլին»:
- 12 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. 30/18. Բերլին»:
- 13 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1906. 2/Ե Բերլին», առկա են նշումներ՝ 14, 15, 58 էջերին:
- 14 Ներսում առկա են ձեռագիր թերթիկ և նշումներ 1 էջին:
- 15 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. [անընթ.] Բերլին»:
- 16 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. [անընթ.] Բերլին»:
- 17 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1896. 20/8. Բերլին»:
- 18 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898, 24/12 Դ. Բերլին»:
- 19 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 19/Թ Բերլին»:

- 20 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 18/Թ. Բերլին»:
- 21 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 19/Թ. Բերլին»:
- 22 Նախորդ հատորի շարունակությունն է:
- 23 Երկու հատոր՝ զետեղված մեկ կազմում: Կոմիտասի մակագրությամբ, առաջին մաս՝ Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ. Տփլիսիս», երկրորդ մաս՝ Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 19/Գ. Բերլին»: Երկրորդ մասի նոտաներում գրեթե բոլոր էջերում առկա են բազմաթիվ նշումներ:
- 24 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1899. 4/Գ. Բ[երլին]»:
- 25 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 20/Թ Բերլին»:
- 26 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 29/Թ Բերլին»:
- 27 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 9/ [անընթ.] Բերլին»:
- 28 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. 26/ Յունիս»:
- 29 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին. 1901. 25/ Յունիս»:
- 30 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Բ. Բերլին»:
- 31 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 15/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 32 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 15/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 33 7 հատոր ամրացված մեկ կազմում: Յուրաքանչյուրի տիտղոսաթերթին՝ մակագրություն. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 31/ Ը Բերլին»:
- 34 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին 1907 25 Յունիս»:
- 35 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին 1907 25 Յունիս»:
- 36 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 29/Թ. Բերլին»:
- 37 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 15/Ե Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:

- 38 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 29/Թ Բերլին»:
- 39 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 29/Թ Բերլին»:
- 40 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898 10/2 Բերլին»:
- 41 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1911. Թ. Բերլին»:
- 42 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Բ. Բերլին»:
- 43 Հեղինակի անունը չենք գտել:
- 44 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին 1907, 25/ Յունիս»:
- 45 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «5/24. Ե/2 Բերլին»:
- 46 Ժ. Ամանյանի ընծայագրով. *“Au très Révérend Père Gomidas, Hommage”* [Սրբազնագույն Հայր Կոմիտասին, ընծա], ստորագրությունը, 19 փետրվարի, 1914:
- 47 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 31/Ը. Բերլին»: Առկա են մատիտով ձեռագիր նշումներ 7, 8, 15, ինչպես նաև ընդգծումներ՝ 8, 9, 12, 13, 15–21 էջերին:
- 48 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 31/Ը. Բերլին»:
- 49 Առկա են փոքրիկ նշումներ 37, 82, 218 էջերին, ինչպես նաև ձեռագիր թերթիկ:
- 50 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911. 31/Ը. Բերլին»:
- 51 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1907. 25. Յունիս. Բերլին»:
- 52 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898 2/20 Ե/Դ Բերլին»: 23, 24, 26, 27, 28, 31, 38, 39, 43, 44, 45 էջերին առկա են նշումներ, ինչպես նաև բանաստեղծություն պարունակող ձեռագիր թերթիկ:
- 53 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1906 27/Դ Բերլին»:
- 54 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1906, 25/Ե Բերլին»:
- 55 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 25/Ե. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 56 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Բ. Բերլին»:

- 57 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Բերլին, 1901/25. Յունիս»:
- 58 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Բ. Բերլին»:
- 59 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 15/3 Բ. Բերլին»:
- 60 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. Թ/Ե Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 61 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 12/Է. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 62 Կոմիտասի մակագրությամբ. «1906. 27/Դ. Բերլին», Կոմիտասի ստորագրությունը:
- 63 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 8/2. Բերլին»:
- 64 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1898. 11/2. Բերլին»:
- 65 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «96. 29/17. Է. Բերլին», առկա են նշումներ (էջ 50):
- 66 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911, 29/Թ Բերլին»:
- 67 Հեղինակի անունը չենք գտել:
- 68 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը, «1911 29/Թ Բերլին»:
- 69 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «1906 27/Դ Բերլին»:
- 70 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 71 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը. «95. 24/ ժԲ Տփլիս»:
- 72 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 73 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 74 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 75 18-րդ Էջին առկա են մատիտով նշումներ:
- 76 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 77 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- 78 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի կրճատ ստորագրությունը:
- 79 Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ժԲ Տփլիս»:
- 80 Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկգ Սողոմոնեան»:

- ⁸¹ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ Տփխիս»:
- ⁸² Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա սրկզ Սողոմոնեան»:
- ⁸³ Կոմիտասի մակագրությամբ՝ 1-ին և 2-րդ մասերի տիտղոսաթերթերին. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ. Տփխիս»:
- ⁸⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ. Տփխիս»:
- ⁸⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «Թիֆլիս, 1896 20 Ապրիլ»:
- ⁸⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ Տփխիս»:
- ⁸⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի ստորագրությունը, «95. 24/ԺԲ. Տփխիս»:
- ⁸⁸ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն Ա Սրկզ Սողոմոնեան. 1892. 24/ԺԲ»:

Notes

- ¹ The book has Komitas's inscription: "Sghomon Deac. Sghomonian. 93. 25/Feb". Highlights can be found on pp. 2–7, 13–18, 23, 38, 46 and 51.
- ² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898 15/3 Feb. Berlin".
- ³ There are writings on pp. 3, 5, 6.
- ⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 9/9 Berlin".
- ⁵ Each volume has an inscription on the first page: "1906. 15/May. Berlin", and Komitas's signature.
- ⁶ We didn't find the name of the author.
- ⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898, 15/3 Feb. Berlin".
- ⁸ The book has Komitas's notes on pp. 7–11, 22–24, 28, 30–37, 43–52, 60–69, 73–81, 86–89, 92, 93, 100, 113, 116, 118 and 119.
- ⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1911 29/Sep. Berlin", notes can be found on pp. 6, 11, 13, 17, 33, 34, 36, 37, 62, 64, 73, 75–77, 103–110, 113, 125, 126, 128, 134, 137, 140 and 146.
- ¹⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. 28/16. Berlin".
- ¹¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. 28/16. Berlin".
- ¹² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. 30/18. Berlin".
- ¹³ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1906. 2/Jul. Berlin", notes can be found on pp. 14, 15 and 58.
- ¹⁴ There is a handwritten leaflet and notes on page 1.
- ¹⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. [illegible] Berlin".

- ¹⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. [illegible] Berlin".
- ¹⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. 20/8. Berlin".
- ¹⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1896. 24/12 Apr. Berlin".
- ¹⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 19/Aug. Berlin".
- ²⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 18/Aug. Berlin".
- ²¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 19/Aug. Berlin".
- ²² This is the continuation of the previous volume.
- ²³ Two volumes under one cover. The book has Komitas's inscription: part 1 – Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi", part 2 – Komitas's signature, "1899. 19/ Mar. Berlin". There are notes in the score of the second part, almost on each page.
- ²⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1899. 4/Mar. B[erlin]".
- ²⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 20/Sep. Berlin".
- ²⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 29/Sep. Berlin".
- ²⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 9/ [illegible] Berlin".
- ²⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. 26/Jun".
- ²⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin. 1901. 25/Jun".
- ³⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Feb. Berlin".
- ³¹ The book has Komitas's inscription: "1906. 15/May. Berlin", Komitas's signature.
- ³² The book has Komitas's inscription: "1906. 15/May. Berlin", Komitas's signature.
- ³³ Seven volumes under one cover. On the title page of each volume, there is an inscription: Komitas's brief signature, "1911. 31/Aug Berlin".
- ³⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin 1907 25 Jun".
- ³⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin 1907 25 Jun".
- ³⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911 29/Sep, Berlin".
- ³⁷ The book has Komitas's inscription: "1906. 15/May Berlin", Komitas's signature.
- ³⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911 29/Sep Berlin".
- ³⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911 29/Sep Berlin".
- ⁴⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898 10/Jun Berlin".
- ⁴¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1911. Sep, Berlin".
- ⁴² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Feb. Berlin".
- ⁴³ We didn't find the name of the author.
- ⁴⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin 1907, 25/Jun".
- ⁴⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "5/24 May/Jun Berlin".

- ⁴⁶ The book has a dedication from J. Ananian "Au très Révérend Père Gomidas, Hommage" [To the most holy Father Komitas, a gift], signature, 19 February, 1914:
- ⁴⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1911. 31/Aug. Berlin". Notes can be found on pp. 7, 8, 15, as well as highlights on pp. 8, 9, 12, 13, 15–21.
- ⁴⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 31/Aug. Berlin".
- ⁴⁹ Minor notes can be found on pp. 37, 82, 218, as well as a handwritten leaflet.
- ⁵⁰ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911. 31/Aug. Berlin".
- ⁵¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1907. 25. June. Berlin".
- ⁵² The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898 2/20 May/Apr Berlin". Notes can be found on pp. 23, 24, 26, 27, 28, 31, 38, 39, 43, 44, 45, there is also a leaflet with a handwritten poem.
- ⁵³ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1906 27/Apr Berlin".
- ⁵⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1906. 25/Jul Berlin".
- ⁵⁵ The book has Komitas's inscription: "1906. 25/May. Berlin", Komitas's signature.
- ⁵⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Feb. Berlin".
- ⁵⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Berlin, 1901/25. June".
- ⁵⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Feb. Berlin".
- ⁵⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 15/3 Feb. Berlin".
- ⁶⁰ The book has Komitas's inscription: "1906. Aug/May Berlin", Komitas's signature.
- ⁶¹ The book has Komitas's inscription: "1906. 12/Jul. Berlin", Komitas's signature.
- ⁶² The book has Komitas's inscription: "1906. 27/Apr. Berlin", Komitas's signature.
- ⁶³ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 8/Jun. Berlin".
- ⁶⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1898. 11/Jun. Berlin".
- ⁶⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "96. 29/17. Jul. Berlin", there are notes on p. 50.
- ⁶⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911, 29/Aug Berlin".
- ⁶⁷ We didn't find the name of the author.
- ⁶⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1911 29/Aug Berlin".
- ⁶⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "1906 27/Apr Berlin".
- ⁷⁰ The book has Komitas's inscription: "Soghomon S. deac. Soghomonian".
- ⁷¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec Tbilisi".
- ⁷² The book has Komitas's inscription: "Soghomon S. deac. Soghomonian".
- ⁷³ The book has Komitas's inscription: "Soghomon S. deac. Soghomonian".
- ⁷⁴ The book has Komitas's inscription: "Soghomon S. deac. Soghomonian".

⁷⁵ There are notes on p. 18.

⁷⁶ The book has Komitas's inscription: "Sghomon S. deac. Sghomonian".

⁷⁷ The book has Komitas's inscription: "Sghomon S. deac. Sghomonian".

⁷⁸ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature.

⁷⁹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

⁸⁰ The book has Komitas's inscription: "Sghomon S. deac. Sghomonian".

⁸¹ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

⁸² The book has Komitas's inscription: "Sghomon S. deac. Sghomonian".

⁸³ The book has Komitas's inscription on parts 1 and 2: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

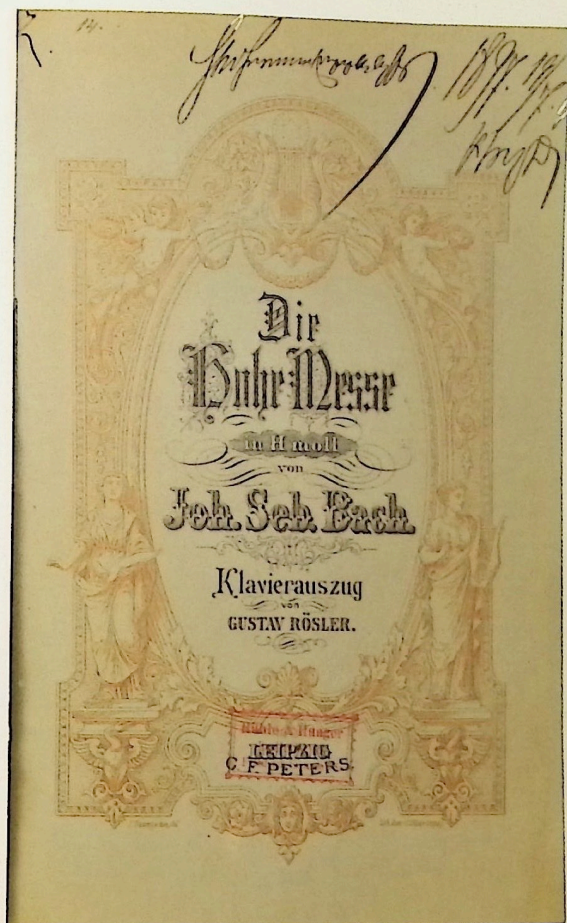
⁸⁴ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

⁸⁵ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "Tbilisi, 1896 20 April".

⁸⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

⁸⁷ The book has Komitas's inscription: Komitas's signature, "95. 24/Dec. Tbilisi".

⁸⁸ The book has Komitas's inscription: "Sghomon S. deac. Sghomonian. 1892 24/Dec".

Կոմիտասի ստորագրությունը
Komitas's signature

186. 22/2. 1883
Musik-Aesthetik

In kurzer, gemeinfälliger Darstellung
mit zahlreichen Noten-Beispielen von

William Wolf.

Band I.

Stuttgart.

Verlag von Carl Grüniger (Helt & Hartmann).

Ed. Roß & G. Roß
Kgl. Hof- und Opern-Druckerei
Ludwigstrasse 27.
Stuttgart.

Zur Vermeidung
von
Stimm-**Irwegen** ==

bei der
Ausübung der menschlichen Stimme
durch

Individuelle Stimm**bildung**

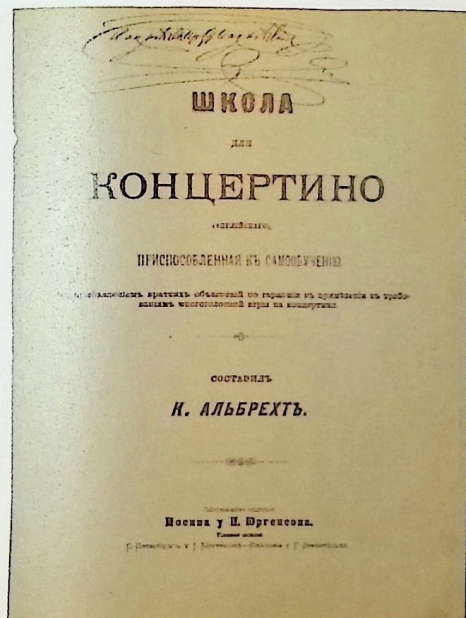
von
Heinrich Pestalozzi

Verlag von Albert Stahl
Berlin W. 33.

Կոմիտասի ստորագրությունը
Komitas's signature

ШКОЛА

КОНЦЕРТИНО

ПРИСПОСОБЛЕННАЯ КЪ САМОУЧЕНИЮ

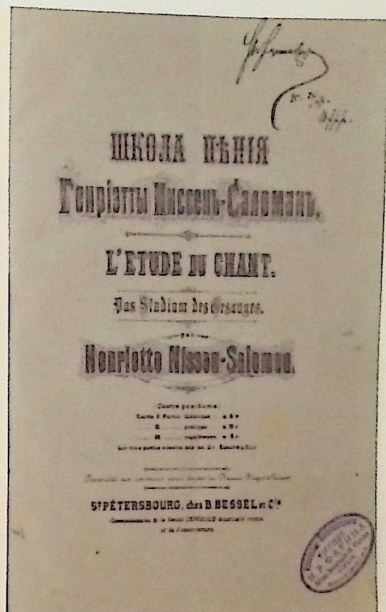
СОСТАВЛЯЕТ

Н. АЛЬБРЕХТЪ.

Москва у Н. Бургенсона.

1. 1000

С. Петриченко, В. П. Морозович - Харьков и Г. Шевченко

ШКОЛА ПЪННА

L'ETUDE DU CHANT.

Das Studium des Gesammten.

Henriotto Nissen-Salomon.

Source: *U.S. Census Bureau*.

Table 1. *Continued*

6. *amplification* 6

11. *Mythology* 11

but these parties receive only 2-3 percent of the vote.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

St PETERSBOURG. chez B Bessel et Cie

Downloaded from <http://ajphaphapublications.org/>

et de l'Université

Կոմիտասի ստորագրությունը
Komitas's signature

du Révérend Père Komitas
Interprète et vulgarisateur de la liturgie

LITURGIE

Seule publiée sous la direction de l'Institut des Sciences Catholiques de Paris

L'EAU BÉNITE

SES ORIGINES

SON HISTOIRE

SON USAGE

PAR

Amédée GASTOUÉ

PARIS
LIBRAIRIE BLOUD ET Cie

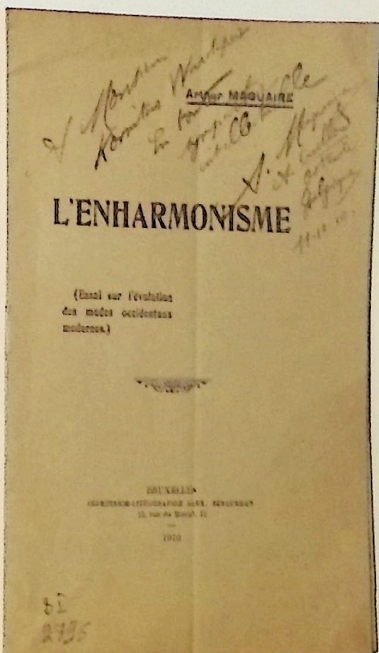
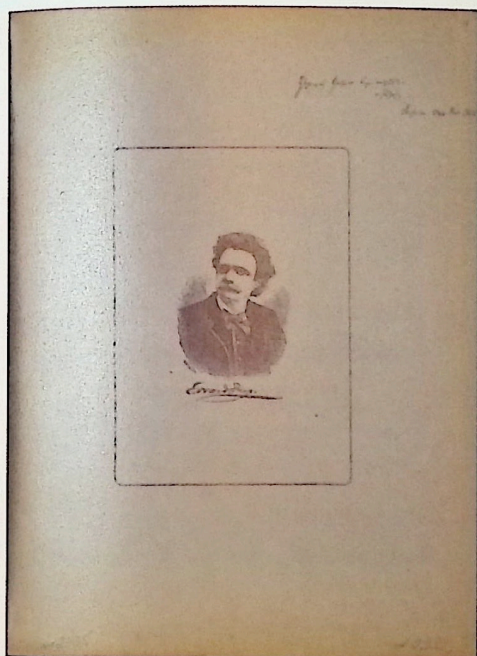
7, PLACE SAINT-SULPICE, 7

1908

Reproduction et traduction interdites.

LES PROSES
D'AYRAN DE SAINT-VICTOR

Կոմիտասին ընծայագրված գրքեր Ամեդե Գաստուեից և Պիեռ Օբրիից
Books dedicated to Komitas by Amédée Gastoué and Pierre Aubry

Կոմիտասին ընծայագրված գրքեր Ռոմանոս Մելիքյանից և
Արթուր Մաքայից
Books dedicated to Komitas by Romanos Melikian and
Artur Maquaire

Handwritten notes at the top of the left page, mostly illegible due to cursive script.

hielt mehr Proben, befolgte gewissenhafter die dynamischen Zeichen und wandte überhaupt dem akkuraten Zusammenspiel mehr Aufmerksamkeit als bisher zu.

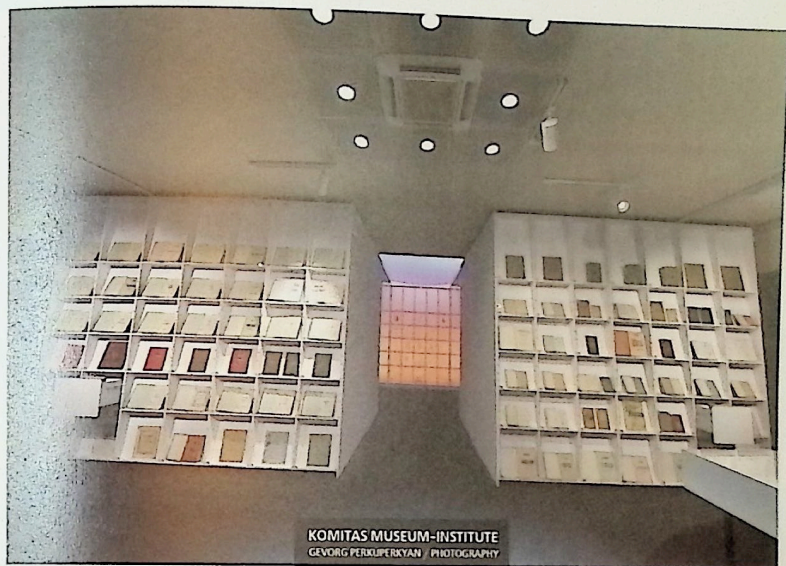
Die Orchester spielen heute im Allgemeinen besser, wie vor zehn Jahren; darüber besteht kein Zweifel. Aufführungen, wie ich sie Anfang der achtziger Jahre im Leipziger Gewandhaus, als ich noch Schüler des dortigen Konservatoriums war, gehört habe, dürften in so unqualifizirbarer Nachlässigkeit heute doch selten vorkommen. Der Anfang der Orchestersymphonie von Beethoven wurde einmal so schlagend gespielt, dass ich deutlich vier G statt dreien heraushörte. Ein anderes Mal war die achte Symphonie angesetzt. Ich sollte das Werk, dessen Partitur ich auswendig kannte, zum ersten male hören und war darüber schon Tage lang in freudiger Aufregung und Erwartung. Welche Enttäuschung musste ich erleben? In gleichmäßigem, ununterbrochenem Manzerferte, ohne jede dynamische oder rhythmische Modifizierung wurde die herrliche Symphonie heruntergespielt, während der Herr Kapellmeister dazu sehr zierlich den Takt tänzelte. Nach dem dritten Satze hatte ich genug. Ich wollte mir

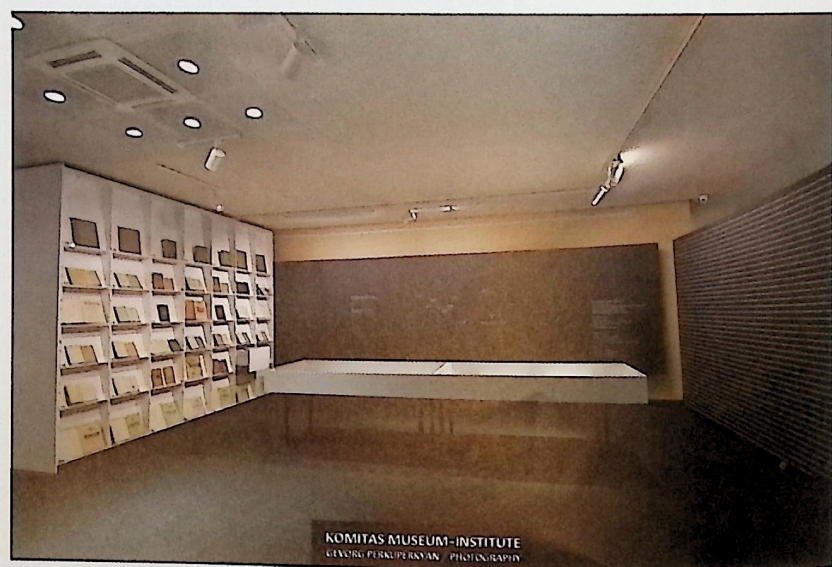
Handwritten notes at the top of the right page, mostly illegible due to cursive script.

das Bild, welches ich mir vom Finale gemacht hatte, nicht noch noch trüben lassen und verließ den Saal. Meinem Unmuth machte ich natürlich überall, wo ich nur konnte, in deutlicher Weise Luft, was mir aber sehr verdacht wurde. Dem ein- und zwanzigjährigen Jüngling sich zu widersetzen, gegen die geheiligte Autorität des ältesten Gewandhauses zu opponiren, widerstand aller Satz. Als kurz darauf Bülow mit dem Mahlergenuß in Leipzig erschien, sah ich wohl, dass die Idee der „freie Conservatorist“ nicht so ganz durchgefallen hätte.

Es ist nicht zu leugnen, dass Bülow schon damals, als er noch Leiter der Meininger Hofkapelle war, in seinen Reproduktionen öfter ein pädagogisches Element erkennen liess. Man ersah deutlich, dass er einerseits der philiströsen, metronomischen Taktischerei, andererseits dem seit Mendelssohn üblichen „eleganten“ Dirigiren, wobei über schwierige Stellen durch ein möglichst stotteres Tempo glatt hinweggeschoben wurde, gleichsam einen Faustschlag versetzen wollte. An Stellen, welche eine Modifikation des Zeitmaßes bedürfen, um ausdrucksvoll vorgetragen zu werden, kam es vor, dass er diese Modifikation, um sie den Hörern

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ ՑՈՒՑԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
PHOTOS FROM THE EXHIBITION

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ

Կոմիտասի անձնական գրադարանում, ի թիվս այլ հրատարակությունների, իրենց համեստ թվաքանակով (17 միավոր) առանձնանում են գեղարվեստական գրքերը (վեպեր, բանաստեղծական ժողովածուներ, առակներ և այլն), որոնք Կոմիտաս Վարդապետի անվերջ փնտրտուքների ու գիտական նոր հանգրվաններ նվաճելու, Կոմիտաս գիտնականի գիտական-գրականագիտական հայացքի ձևավորման կարևորագույն կովաններից են:

Գրականության խիստ արժեքավոր ցանկը կարծիք է տալիս այն մասին, որ Կոմիտաս Վարդապետը քաջածանոթ է եղել ինչպես հայ և համաշխարհային հնագույն գրականությանը, այնպես էլ՝ նորագույն գեղարվեստական գրականության առաջապահ միտումներին: Գրադարանում համաշխարհային գրականության տիտանների անունների կողքին (Լոնգոս (մ.թ.ա. II դ.), Ֆրիդրիխ Շիլլեր (1759–1805), Յոհան Վոլֆգանգ ֆոն Գյոթե (1749–1832), Ալֆրեդ Թեննիսոն (1809–1892), Ֆրանսուա Ֆենելոն (1651–1715) և այլք) հանդիպում ենք գրականագիտական մտքի անծանոթ կամ նվազ հայտնի հեղինակների (Սասսի Քլիդը և այլն):

Ուշագրավ է, որ պահպանված գեղարվեստական գրքերի շարքում է ֆրանսիացի հռչակավոր առակագիր, բանաստեղծ, առակի նոր ժանրի և եվրոպական բարբառային առակագրության հիմնադիր Ժան դը Լաֆոնտենի (1621–1695) «Առակներ»-ի ժողովածուն (թարգմանվել է աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներով):

Գրքերի շարքում տարեգրությամբ հնագույնը՝ ամերիկացի պոետ, թարգմանիչ Հենրի Լոնգֆելդի (1807–1882) «Եվանգելիս» էպիկական պոեմն է՝ հրատարակված 1847-ին, նորագույններից է էպիկական պոեմն է՝ հրատարակված 1847-ին, նորագույններից է հայագետ, գրող, գրականագետ, հրապարակախոս, խմբագիր Հակոբ Առաքելի Սիրունու (Ճոլոյան) «Դեպի տաճարն հրաշքին» երկը:

Կոմիտասի ստեղծագործական մտադրացումների մասին առանձնակի արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Հով-

¹ Հայերեն առաջին հրատարակությունը՝ 1894-ին:

հաննես Թումանյանի «Անուշ» պոեմը, որի բնագրի լուսանցքներում հանդիպում ենք Վարդապետի ձեռամբ բազմաթիվ նշումների:

Թեև Կոմիտասի անձնական գրադարանն ամբողջությամբ չի պահպանվել ու հասել մեր օրեր, այնուամենայնիվ, պահպանված գեղարվեստական գրքերը վառ ապացույցն են գրականագիտական վիթխարի իմացության, որոնց հետագա՝ մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը կարող է հանգեցնել ոչ միայն Կոմիտաս Վարդապետի գործունեության շերտերում նոր հորիզոններ նշմարելուն, այլ նաև համակողմանի դիտումներով և թափանցումներով վերարժևորելու Կոմիտաս-բանաստեղծին, նրա բանաստեղծական առկայծումները և դրանց կարևոր տեղն ու նշանակությունը:

Անի Մուշեղյան

FICTION BOOKS

In the personal library of Komitas, among other publications, the fiction books (novels, poetry collections, fables, etc.) are distinguished by their modest number (17 units); nonetheless these books are the basis and the most important incentives of Komitas Vardapet's endless search and achievement of new scientific milestones, and his literary-critical outlook as a researcher.

The highly valuable list of fiction literature gives an opinion that Komitas Vardapet was well acquainted with both Armenian and world ancient literature, as well as the leading trends of modern fiction. Next to the names of titans of world literature (Longus (2nd c. B.C.), Friedrich Schiller (1759–1805), Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832), Alfred Tennyson (1809–1892), François Fénelon (1651–1715) etc.), unknown or less-known authors of literary thought are also included (Clearque Sassi, etc.).

It is noteworthy that the collection of *Fables* by Jean de Lafontaine (1621–1695), the famous French fable writer, poet, founder of a new genre of fables and European dialect fables, is among Komitas's preserved fiction books (translated into almost all languages of the world)². The oldest one among the books is the epic poem *Evangeline* by American poet and translator Henry Longfellow (1807–1882), published in 1847. One of the newest ones is *Toward the Temple to the Miracle* by Hakob Siruni (Chololyan), who was an Armenian scholar, writer, literary critic, publicist, and editor. The copy of Hovhannes Tumanyan's *Anush* poem contains particularly valuable information handwritten in the margins by Komitas, which allows understand the composer's creative ideas.

Although Komitas's personal library has not been completely preserved and survived, however, the preserved fiction books are a vivid proof of his immense literary knowledge. Their further comprehensive observations and detailed study can not only lead to marking new horizons in the layers of Komitas Vardapet's activity, but also revalue Komitas as a poet, as well as uncover his poetic reflections and their important place and significance.

Ani Musheghyan

² First published in Armenian in 1894.

* * *

264. **ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Հովհաննես**, «Անուշ» [19 թերթ (էջ 93-127)], ԿՖ 372 [482]:

265. **ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Հովհաննես**, «Մարո» և «Անուշ» պոեմներից մամուլ [էջ 83-127, կրկնօրինակը՝ էջ 83-90], ԿՖ 2696 [483]:

266. **ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Հովհաննես**, «Կաքավի երգը» [1 տպագիր թերթ], ԿՖ 2697 [387]³:

267. **ՍԻՐՈՒՆԻ Յակոբ**, «Դեպի տաճարն հրաշքին», Կ. Պոլիս, 1914, 90 էջ, ԿՖ 2700 [901]:

268. **GOETHE Johann Wolfgang**, Goethes Gedichte, erster Band. Lieder. – Gesellige lieder. – Aus Willhelm Meister. – Balladen. – Elegien. – Episteln. – Epigramme, J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1869, 194 S., KA 2756 [867].

269. Das Neue Testament übersetzt von Carl Weizsäcker, J. C. B. Mohr, Freiburg, 1888, 471 S., KA 2855 [956].

270. **CH. M.⁴**, Le Doigt de Dieu [Bibliothèque de la Jeunesse chrétienne approuvée. par S. Ém. Mgr Le Cardinal Archevêque de Paris. 2e Série in-18, nouvelle éditoin], Alfred Mame et fils, éditeurs, 1866, 106 p., KA 2735 [922].

271. **FÉNELON [François]**, Dialogues des morts avec une introduction et des notes par G. Galusky et S. Roger, Librairie Ch. Delagrave, Paris, [1890], 379 p., KA 2744 [933].

272. **LA FONTAINE Jean**, Fables de J. De La Fontaine illustrées de 100 gravures par J. Desandré et W.-H. Freeman, Avec des notes et une préface par Décembre Alonniér, Bernardin-Béchet et fils, Paris, [1865], 376 p., KA 2782 [941].

273. **LONGFELLOW Henry Wadsworth**, Évangéline. Traduction nouvelle par Charles Simond avec etude sur la vie et des œuvres de Longfellow, Henri Gautier, Paris, [1847], 32 p., KA 2793 [930].

274. **LONGUS**, Daphnis et Chloé. Traducion de Paul-Louis Courier, Librairie de la bibliothèque nationale, Paris, 1875, 187 p., KA 2794 [917].

275. **MACAULAY Lord**, Portraits littéraires et historiques avec Étude sur la vie et l'œuvre de Macaulay par Charles Simond: Il parait un volume par semaine, Henri Gautier, Paris, [1889], 32 p., KA 2795 [925].

276. **SASSI Clearque**, Poison qui tue. Drame en vers, Librarie Raymond, Constantinople, [s. t.], 188 p., KA 2824 [928].

277. **SCHILLER Friedrich**, Gedichte: Auswahl für die Jugend. Eine Festgabe für Schulen, J. G. Cotta'scher Verlag, Stuttgart, 1859, 72 S., KA 2828 [998]⁵.

278. **STERBINI Cesare**, Il barbiere di Siviglia. Melodramma giocoso in due atti: Poesia di Cesare Sterbini, musica del maestro Gioachino Rossini, Francesco Lucca, Milano, [1853], 48 p., KA 2837 [842].

279. **TCHOBANIAN Archag**, Les plus Belles Chansons de Djivani le grand Poète populaire Arménien: Traduction précédée d'une Notice biographique, Editions Ernest Leroux, Paris, 1919, 46 p., KA 2699 [924].

280. **TENNYSON Alfred**, Alfred Tennysons ausgewählte dramatische Werke in deutscher Nachbildung und mit einem Geleitwort von Johannes Friedemann, Thormann & Goetsch, Berlin, [1905], 100 S., KA 2842 [839].

Ծանոթագրություններ

- ¹ Յուրաքանչյուր էջին առկա են բազմաթիվ նշումներ, ինչպես նաև մեղեդիներ հայկական ձայնագրությամբ: Նշումների առատության պատճառով արխիվային նյութը Կոմիտասի անձնական գրադարանի բաժնից տեղափոխվել է ձեռագրային ֆոնդ:
- ² Առկա են ընդգծումներ 102, 105 էջերին:
- ³ Թերթի դարձերեսին առկա է ձեռագիր գրություն:
- ⁴ Մեզ չհաջողվեց գտնել հեղինակի լրիվ անունը:
- ⁵ 15–17 էջերին առկա են մատիտով շեշտադրումներ և որոշ բառերի ռուսերեն ու հայերեն թարգմանություններ:

Notes

- ¹ There are numerous notes on each page, as well as melodies in Armenian notation. Due to the number of the notes the archival unit was moved to the manuscript department of the Komitas Archives.
- ² There are highlights on pp. 102 and 105.
- ³ There is a writing on the back side of the page.
- ⁴ We didn't find the full name of the author.
- ⁵ There are accentuations and Russian and Armenian translations of some words on pp. 15–17.

ԱՅԼԱԶԱՆ ԳՐՔԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանում, գիտնական—մտածողի, երաժիշտ—տեսաբանի, կոմպոզիտորի, խմբավարի, ազգագրագետի մշտական փնտրտուքները դարձնում մասնագիտական գրքերի կողքին, հանդիպում ենք թեմատիկ և ժանրային—կառուցվածքային 36 միավոր հրատարակության: Դրանց թվում հիմնականում երաժշտությանը հարակից գիտություններին (ծիսագիտություն, հայագիտություն, գեղագիտություն, մատենագիտություն, արվեստի պատմություն ու փիլիսոփայություն և այլն) առնչվող հայալեզու և օտարալեզու արժեքավոր գրքեր են, որոնք ուրույն պատկերացում են տալիս մեծավաստակ երաժշտագետի ժանրագիտական խորը հետաքրքրությունների և ուսումնասիրությունների լայն շրջանակի մասին: Կան նաև մասնագիտական հետազոտությունների շրջայից դուրս գրքեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում բացահայտելու Կոմիտաս Վարդապետին ոչ մասնագիտական դիտանկյունից:

Հատկանշական է, որ գրադարանում հանդիպում են XVII դարի ֆրանսիացի մեծագույն դրամատուրգներ, կլասիցիզմի ֆրանսիական թատրոնի հիմնադիր Պիեռ Կոռնելի (1606–1684) և Ժան Բատիստ Ռասինի (1639–1699) «Պողիկտոս» և «Փեդրա» ողբերգությունները, լիբրետիստ—վիպասաններ Օգյուստեն Էժեն Սկրիբի (1791–1861) «Աֆրիկուհին» վոդևիլը, Պոլ Ժյուլ Բարբիեի (1825–1901) և Միշել Կառեի (1821–1872) «Դիստրա կամ Պոլյերմեյան ուխտագնացություն» լիբրետոն. վերջին երկուսի հիմքով Զակոմո Մայերբերը հեղինակել է համանուն օպերաներ¹:

Ներկայացվող ցուցակի միավորներից 5-ը ընծայագրերով են (թիվ 281, 282, 292, 293, 294), 5-ը (թիվ 295, 304, 305, 313, 315) Կոմիտասի մակագրությամբ, իսկ ևս 3-ը (թիվ 306, 311, 312) ձեռագիր նշումներով:

Անի Մուշեղյան

¹ Մայերբերի «Աֆրիկուհին» օպերայի կլավիրո տե՛ն գրադարանի նոտային գրականության բաժնում, թիվ 105:

OTHER BOOKS

In the personal library of Komitas Vardapet, we find 36 thematic and genre-structural editions, next to the professional books that stimulated the constant searches of the scientist, musical theorist, composer, conductor, and ethnographer. Among them are valuable books in Armenian and foreign languages mainly closely related to musicology (ritual studies, Armenian studies, aesthetics, bibliography, art history and philosophy, etc.), which give comprehension of the great musicologist's deep genre interests and wide range of studies. There are also books outside the chain of professional research that provide an opportunity to discover Komitas Vardapet from a non-professional perspective. Among such books are *Photography at Home* two-volume set by Ottomar Anschütz, *The Big Book of Card Juggling* by Willy Hermann, Portuguese and Italian language textbooks, etc.

It is noteworthy that the works of the greatest French dramatists of the seventeenth century can be found in the library: the tragedies *Polyeucte* by Pierre Corneille (1606–1684) and *Phèdre* by Jean-Baptiste Racine (1639–1699), who were the founders of the French theater of classicism, as well as the vaudeville *L'Africana* by librettist-novelist Augustin Eugène Scribe's (1791–1861), the libretto *Dinorah ossia Il Pellegrinaggio A Ploermel* by Giulio Barbier (1825–1901) and Michel Carré (1821–1872). Giacomo Meyerbeer authored operas of the same name based on the last two books².

Five of the items in the presented list are with gift inscriptions (№№ 281, 282, 292, 293, 294), five others (№№ 295, 304, 305, 313, 315) are inscribed by Komitas, and another three (№№ 306, 311, 312) contain handwritten notes.

Ani Musheghyan

² The piano score of Meyerbeer's *Africana* can be found in Music scores section, № 105.

* * *

281. **ԱՐԹՒՆԵԱՆ Յովհաննէս**, Աստուածաշունչի տունկերը, ուսումնասիրուած մեր նախնեաց թարգմանութեան վրայ, Կ. եւ Մ. Յ. Քէշիշեան, Կ. Պոլիս, 1913, 168 էջ, ԿՖ 2694 [899]:

282. **ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Միհրան**, Գրական համբաւներ եւ անոնց արժէքը. Faites-vous des amis prompts à vous censurer. L'art poétique Boileau, Տպագրութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, 1909, 338 էջ, ԿՖ 2698 [898]:

283. **ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մաղաքիա**, Դիտողագիր: Երուսաղէմի համար կազմուած նոր կանոնագիրին զննութիւնն ու լուսաբանութիւնը, Տպարանն Առաք. աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1915, 47 էջ, ԿՖ 2701 [904]:

284. **ANSCHÜTZ Ottomar**, Die Photographie im Hause. Lehrbuch für Amateure, I Teil. Mit vielen Abbildungenm Berlin, Ottomar Anschütz, 1901, 100 S., KA 2707 [872].

285. **ANSCHÜTZ Ottomar**, Die Photographie im Hause, Lehrbuch für Amateure, 2. Teil, Ottomar Anschütz, Berlin, 1902, 70 S., KA 2707-1 [1000].

286. **BARBIER Giulio, CARRÉ Michel**, Dinorah Ossia Il Pellegrinaggio A Ploermel: Opera Semiseria In Tre Atti, Ricordi, Milano, [s. t.], 44 p., KA 2709 [841].

287. Bulletin de la société française des amis de la musique, [s. n.], [s. l.], [s. t.], 399 p., KA 2863 [959].

288. **CORNEILLE Pierre**, Polyeucte Martyr, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris, 1863, 104 p., KA 2736 [923].

289. **DIESTEL Hans**, Violintechnik und Geigenbau. Die Violintechnik auf natürlicher Grundlage nebst den Problemen des Geigenbaues, C. F. Kahnt Nachfolger, Leipzig, 1912, 181 S., KA 2737 [850].

290. **FELLER [August]**, Gut Italienisch durch Selbst-Unterricht in wenigen Tagen richtig und gewandt lesen, sprechen und schreiben zu lernen. Enthaltend: Aussprache, Conversation, Grammatik, Wörterbuch,

Übungsstücke etc. Alles mit beigesetzter Aussprache. 4 Auflage, August Schulze, Berlin, 1895, 80 S., KA 2743 [1016].

291. **FLEISCHER Oskar**, Aufführung der Reste altgriechischer Tonkunst, [s. n.], Berlin, 1896, 6 S., KA 2877 [744]³.

292. **GASTOUÉ Amédée**, L'eau bénite: ses origines, son histoire, son usage, Librairie Bloud et Cie, Paris, 1908, 66 p., KA 2752 [934]⁴.

293. **GASTOUÉ Amédée**, Les Vigiles Nocturnes, Librairie Bloud et Cie, Paris, 1908, 70 p., KA 2753 [935]⁵.

294. **GASTOUÉ Amédée**, Noël: Origines et développement de la Fête, Librairie Bloud et Cie, Paris, 63 p., KA 2754 [938]⁶.

295. **HAMEL Henry**, Causeries sur l'art et les Artistes. Première Édition, Alphonse Lemerre, Éditeur, Paris, [1894], 357 p., KA 2760 [937]⁷.

296. Le Châtiment de la Turquie par un Diplomate, [s. n.], Geneve, 1919, 27 p., KA 2868 [931].

297. **LÉVI (ALVARÈS) David Eugene**, Nouveaux éléments d'histoire générale rédigés sur un plan méthodique entièrement neuf, C. Borroni, Paris, [1874], 654 p., KA 2790 [929].

298. **LEROY-BEAULIEU Anatole**, Les Arméniens et la question arménienne, Clamaron-Graff, Paris, 1896, 40 p., KA 2791 [943].

299. **MAUCLAIR Camille**, Pour L'Arménie Libre. Pages Écrites au cours de la grande guerre, Imprimerie M. Flinikowski, Paris, [1919], 56 p., KA 2797 [942].

300. [Nuevième conférence], [Morris Père et Fils], [Paris], [s. t.], 280 p., KA 2874 [939]⁸.

301. **NUNES DA GRAÇA José, PINTO Fortunato Correia**, Ensino primário official. 1º grau, Leituras escolares para a 2a e 3a classe das escolas de instrucção primária, Parceria Antonio Maria Pereira, Lisboa, 1908, 272 p., KA 2870 [978].

302. Orfeo Catalá de Barcelone, [s. n.], Paris, 1914, 10 p., KA 2875 [811]:

303. **RACINE Jean**, Phèdre – Britannicus, Librairie de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1902, 160 p., KA 2810 [932].

304. **SCHASLER Max [Alexander Friedrich]**, Ästhetik. Grundzüge der Wissenschaft des Schönen und der Kunst. Erster Teil: Die Welt des Schönen, G. Freytag, Leipzig, 1886, 248 S., KA 2825 [1007]⁹.

305. **SCHASLER Max [Alexander Friedrich]**, Ästhetik. Grundzüge der Wissenschaft des Schönen und der Kunst. Zweiter Teil. Das Reich der Kunst, G. Freytag, Leipzig, 1886, 266 S., KA 2826 [1008]¹⁰.

306. **SCHIELE Friedrich Michael**, Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung. Unter Mitwirkung von Hermann Gunkel und Otto Scheel. Separatabdruck aus Band Iⁿ, [J.C.B. Mohr], [Tübingen], [1909], 61 S., KA 2866 [854]¹².

307. **SCRIBE Eugenio**, L'Africana, opera in cinque atti, traduzione Italiana di M. Marcello, musica di G. Meyerbeer, Francesco Lucca, Milano, [1866], 64 p., KA 2836 [835]:

308. **TAINE Hippolyte**, Philosophie der Kunst, erster Band. Aus der Französischen übertragen von Ernst Hardt, Eugen Diederichs, Leipzig, 1902, 284 S., KA 2840 [1017].

309. **TAINE Hippolyte**, Philosophie der Kunst, zweiter Band. Aus der Französischen übertragen von Ernst Hardt, Eugen Diederichs, Leipzig, 1903, 350 S., KA 2841 [1022].

310. Théâtre des Champs-Élysées. Saison Anglo-Américaine de grand opéra organisée par la Boston Opera Company De Boston (U.S.A.) et le Royal Opera Covent Garden de Londres Du 25 Avril au 30 Juin 1914, Auguste, Paris, 1914, 22 p., KA 2878 [984].

311. **WILLY Hermann**, Das grosse Buch der Kartenkunststücke. 100 überraschende Kartenkunststücke, Kartenorakel und beliebter Kunststücke und Belustigungen. Zweite Auflage, Hugo Steinitz Verlag, Berlin, 1904, 159 S., KA 2762 [851]¹³:

312. **ZELLE Friedrich**, Ein feste Burg ist unser Gott, III. Die Späteren Bearbeitungen, R. Gaertners Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1897, 23 S., KA 2860 [962]¹⁴:

313. **БЛАЦЕРНА [Пьетро]**, Теорія звука въ приложеніи къ музыкѣ, переводъ съ итальянскаго В. А. Чечотта под редакціею Н. А. Гезехуса, С.-Петербургъ, [б. и.], 1878, 203 с., ФК 2880 [913]¹⁵.

314. **МАЙЕР Альфред Маршалл**, Звукъ, рядъ простыхъ, занимательныхъ и недорогихъ опытовъ имѣющихъ предметомъ явленія звука для всехъ возрастовъ, съ 60 рисунками, переводъ съ англійскаго М. А. Антоновича, С.-Петербургъ, Л. Пантелеев, 1881, 165 с., 2880 [913].

315. **ШНИЦЕРЪ Я[ков] Б[орисович]**, Иллюстрированная всеобщая исторія письменъ. Съ 155 рисунками и 19 отдѣльными таблицами, С.-Петербургъ, А. Ф. Маркс, [б. г.], 264 с., ФК 2900 [914]¹⁶.

316. **ЦИММЕРМАНЪ Юлій Генрихъ**, Главное депо и фабрика музыкальных инструментовъ. Складъ нотъ. Иллюстрированный преискурантъ, С.-Петербургъ, Москва, Лейпцигъ, Лондон, [б. г.], 231 с., ФК 2899 [896]:

Ծանոթագրություններ

- ¹ Հեղինակի ընծայագրով. «Իմ սիրելի Կոմիտաս Վարդապետին», 1/12 1913, հեղինակի ստորագրությունը:
- ² Հեղինակի ընծայագրով. «Առ գերապատիվ Կոմիտաս Վարդապետն նուիրե յարգանք Միհրան Յովհաննեսեան», 7/20 դեկ 1913 Կ. Պոլիս:
- ³ Օսկար Ֆլայշերի դասախոսության ծրագիրն է:
- ⁴ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «*Au Révérend Père Komitas souvenir respectueux et cordial du congrès de 1914*» [Արժանապատիվ Հայր Կոմիտասին՝ հարգանքով և ջերմությամբ, ի հիշատակ 1914 թ. կոնգրեսի]:
- ⁵ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «*Au Révérend Père Komitas souvenir du congrès de 1914*» [Արժանապատիվ Հայր Կոմիտասին ի հիշատակ 1914 թ. կոնգրեսի]:
- ⁶ Հեղինակի ընծայագրով՝ Կոմիտասին. «*Au Révérend Père Komitas cordial souvenir de 1914*» [Արժանապատիվ Հայր Կոմիտասին, ջերմ հիշատակ 1914 թ. կոնգրեսի]:
- ⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ և ստորագրությամբ. «1906. 15/Ե. Բերլին»:
- ⁸ Գիրքը պահպանվել է 109 էջից:
- ⁹ Կոմիտասի մակագրությամբ և ստորագրությամբ. «1898. 8/2. Բերլին»:
- ¹⁰ Կոմիտասի մակագրությամբ և ստորագրությամբ. «1898. 8/2. Բերլին»:
- ¹¹ Հանրագիտարանից առանձնատիպ, էջ 674-735:
- ¹² Առաջին էջին մատիտով նշված է «*Armenien*»:
- ¹³ Գրքին կից հայտնաբերվել է Վարդապետի ձեռագրով 4 թերթիկ՝ թվաբանական գործողություններով (տեղափոխված են ձեռագրերի բաժին, ԿՖ 488):
- ¹⁴ Գրքի դիմերեսին մատիտով գրված է «*Prof. Schmidt*» [Պրոֆեսոր Շմիդտ]:
- ¹⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Կոմիտաս Ա սրկգ Սողոմոնեան»:
- ¹⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. Կոմիտասի հակիրճ ստորագրությունը, «1908 5/7. Բագու»:

Notes

- ¹ The book has a dedication from the author: "To my beloved Komitas Vardapet", 1/12 1913, signature.
- ² The book has a dedication from the author: "To reverend Komitas Vardapet a respectful gift from Mihran Hovhannesian", 7/20 Dec 1913, Constantinople.
- ³ This is the program of a lecture by Oskar Fleischer.
- ⁴ The book has a dedication from the author: «*Au Révérend Père Komitas souvenir respectueux et cordial du congrès de 1914*» [To reverend Father Komitas with respect and sincerity, in memory of the Congress of 1914].

- ⁵ The book has a dedication from the author: «*Au Révérend Père Komitas souvenir du congrès de 1914*» [To reverend Father Komitas, in memory of the Congress of 1914].
- ⁶ The book has a dedication from the author: «*Au Révérend Père Komitas cordial souvenir de 1914*» [To reverend Father Komitas as a sincere souvenir from 1914 Congress].
- ⁷ The book has Komitas's inscription and signature. "1906. 15/May. Berlin".
- ⁸ The book is preserved starting the page 109.
- ⁹ The book has Komitas's inscription and signature. "1898. 8/Jun. Berlin".
- ¹⁰ The book has Komitas's inscription and signature. "1898. 8/Jun. Berlin".
- ¹¹ An imprint from an encyclopedia, pp. 674–735.
- ¹² On the first page there is a writing: "Armenien".
- ¹³ 4 pages with handwritten mathematical calculations were found in the book and have been moved to the manuscript department of the Komitas Archives (KA 488).
- ¹⁴ There is a writing on the title page: "Prof. Schmidt".
- ¹⁵ The book has Komitas's inscription: "Soghomon S. deac. Soghomonian".
- ¹⁶ The book has Komitas's inscription: Komitas's brief signature, "1908 5/Apr. Baku".

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետի անձնական գրադարանում առկա են մեծ թվով երաժշտական պարբերական հանդեսներ և ամսագրեր (243 ֆոնդային միավոր): Դրանց թվում հանդիպում են հայերեն, գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և հունարեն օրինակներ: Ցուցակում տրված են Կոմիտասի գրադարանի ամսագրերի ամբողջական նկարագրությունները՝ բնագիր լեզուներով, այնուհետև թվարկված են այն համարները, որոնք պահպանվել են ֆոնդում: Այստեղ բացարձակ մեծամասնություն են կազմում Միջազգային երաժշտական ընկերության հրատարակած պարբերականները (թիվ 3, 5, 6, 8, 9, 10): Հայտնի է, որ Կոմիտաս Վարդապետը 1899 թ. ստեղծված Միջազգային երաժշտական ընկերության հիմնադիր անդամներից մեկն էր և ողջ գործունեության ընթացքում ակտիվ նամակագրական և ստեղծագործական կապի մեջ է եղել ընկերության թե՛ գերմանական, թե՛ ֆրանսիական մասնաճյուղերի հետ:

Ներկայացված հանդեսների ցուցակում գրություն պարունակող մեկ օրինակ (տե՛ս թիվ 1), կան նաև վեցը (տե՛ս թիվ 11, 12), որոնք պարունակում են Կոմիտասի մակագրությունները: Ամսագրերում առկա են նաև ձեռագիր նշումներով և ընդգծումներով էջեր:

Բացի վերոնշյալ մակագրություններից՝ ամսագրերի ստացման փաստի մասին են վկայում Լայպցիգի Breitkopf und Härtel հրատարակչությունից 1899, 1900, 1901, 1907 թթ. Կոմիտասին ուղղված նամակները, որոնցում նշվում է պարբերականի համապատասխան հատորի ուղարկման մասին, ինչպես նաև առաջարկվում է տարածել դրա օրինակները տեղի երաժշտական միջավայրում¹:

Ցուցակում գետեղված պարբերականներից մեկում (տե՛ս թիվ 6) տպագրվել է Կոմիտասի՝ հայ գեղջուկ երաժշտությանը, իսկ մեկ այլ տեղ՝ հայ հոգևոր երաժշտությանը նվիրված հոդվածը (տե՛ս թիվ 9): Հանդեսներից մի քանիսում կան տեղեկություններ Կոմիտասի գի-

¹ Th. Kluttig, L. Harutyunyan, Das Verlagsarchiv Von Breitkopf & Härtel: Dokumente Für Die Komitas-Forschung, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հատոր Ե, Երևան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2020, էջ 87-109:

տական–հրապարակախոսական և համերգային գործունեության մասին: Անշուշտ, Կոմիտասի մասին հիշատակումներ պարունակող պարբերական մամուլի ծավալը խիստ ընդգրկուն է և գերազանցում է անձնական գրադարանում հիշատակված ու պահպանված օրինակների քանակը. նրա անձն ու գործունեությունը մշտապես եղել է մամուլի ուշադրության կենտրոնում²: Այդ հիշատակումների ուսումնասիրությունը կարևոր դեր ունի Կոմիտասի կենսագրության և ստեղծագործական դիմանկարի ամբողջացման գործում:

Լիլիթ Հարությունյան

² Տե՛ս, օրինակ, Ա. Գրիգորեան, *Թերթապատում. Մամուլի անդրադարձները Կոմիտաս Վարդապետի մասին. Պոլսոյ շրջան 1910–1911 թթ., Գիրք Ա, Երեւան, «Անտարես», 2019:*

PERIODICALS

Komitas Vardapet's personal library contains a large number of periodicals and magazines (243 stock items). Armenian, German, English, French, Russian and Greek examples are among them. The list provides full descriptions of the journals from the Komitas's personal library in their original languages, and then mentions the issues that are preserved in the collection. The periodicals published by the International Music Society make overwhelming majority (№№ 3, 5, 6, 8, 9, 10). It is known that Komitas Vardapet was one of the founding members of the International Music Society (founded in 1899) and was in active correspondence and creative interactions with both the German and French branches of the Society throughout its activity.

In the list of presented magazines, there is one copy with a writing (see № 1), there are also six samples (see №№ 11, 12) that contain inscriptions by Komitas himself. The journals also contain pages with handwritten notes and highlights.

In addition to the above-mentioned inscriptions, the receipt of magazines is evidenced by the letters addressed to Komitas from the Breitkopf und Härtel publishing house in Leipzig in 1899, 1900, 1901, 1907, in which information about sending the corresponding volume of the periodical is mentioned, and also suggestion is marked to distribute the copies in the local music environment³.

In one of the periodicals included in the list (see № 6), Komitas's article on Armenian folk music is published, and in another one, another article by Komitas on Armenian spiritual music (see № 9). Some of the journals contain information about Komitas's public speaking and concert activities. Undoubtedly, the amount of periodicals

³ Th. Kluttig, L. Harutyunyan, Das Verlagsarchiv Von Breitkopf & Härtel: Dokumente Für Die Komitas-Forschung, *Yearbook of Komitas Museum-Institute*, Vol. 5, Yerevan, Publication of Komitas Museum-Institute, 2020, pp. 87-109.

containing references to Komitas is much bigger than the number of copies of those periodicals kept in his personal library. His personality and activities have always been in the center of attention of the press. The study of these references has an important role in completely comprehending the biography and creative portrait of Komitas.

Lilit Harutyunyan

* * *

1. **Մխիթար** / Մխիթարեան յորելեան : 1701–1901. – Վենետիկ : Ս. Ղազար, [1901]. – (Ա–Դ), ԿՖ 2475 [903]:
2. **ՈՍՏԱՆ**: Եռամսեայ մեծ պարբերագիր արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց, Հիմնադիր խմբագիրներ՝ Միքայէլ Շամտանճեան, Տիգրան Չէօկիւրեան, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 1911–1912, 1919–1922:

1912, ԿՖ 2483 [900]¹:

3. **INHALTS–VERZEICHNIS des ersten Jahrgangs von Zeitschrift und Sammelbänden der Internationalen Musikgesellschaft. Zusammen–gestellt von O. Körte, Breitkopf & Härtel, KA 2693 [1252ա]².**

4. **LE COURRIER MUSICAL, Paris, [1897–1922].**

1906, № 26, KA 2869 [985]³.

5. **LE MERCURE MUSICAL, Imp. art. Librairie artistique L.–M. Fortin et Cie, [directeur–gérant Louis Laloy]. Paris, 1905–1907.**

1906, N15–16, KA 2465 [1035]:

6. **MERCURE MUSICAL BULLETIN FRANCAIS DE LA S. I. M.: / Société internationale de musique. (Section de Paris), Publié sous la direction de Louis Laloy et Jules Echorcheville, Imp. art. L.–M. Fortin & c^{ie}, Paris, 1907–1914.**

1907, № 1, KA 2466 [1031], № 2 KA 2467 [1032], № 4 KA 2468 [1033], № 5 KA 2469 [944]⁴, № 6 KA 2470 [1030], 2470ա [1034], № 7 KA 2471 [1028], № 8 KA 2472 [1029], № 11 KA 2473 [1036], № 12 KA 2474 [958]:

7. **MUSICA** [*Musique imprimée*], Pierre Lafitte & Cie, Paris, 1902–1914.

1914, KA 2476 [1501]⁵:

8. **QUARTERLY MAGAZINE OF THE INTERNATIONAL MUSICAL SOCIETY**
(International Musikgesellschaft), Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1899–1914.

1907 January–March, KA 2512 [1072]:

9. **SAMMELBÄNDE DER INTERNATIONALEN MUSIK-GESELLSCHAFT**,
[hrsg. von Oskar Fleischer], Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1899–1914.

1899 Oktober–Dezember KA 2485 [1045]⁶.

1900 Januar–März KA 2486 [1046], April–Juni KA 2487 [1047], Juli–September KA 2488 [1048], Oktober–Dezember KA 2489 [1049].

1901 Januar–März KA 2490 [1050], April–Juni KA 2491 [1051], Juli–September KA 2492 [1052], Oktober–Dezember KA 2493 [1053].

1902 Januar–März KA 2494 [1054], April–Juni KA 2495 [1055], Oktober–Dezember KA 2496 [1056].

1903 Januar–März KA 2497 [1057], April–Juni KA 2498 [1058], Juli–September KA 2499 [1059], Oktober–Dezember KA 2500 [1060].

1904 Januar–März KA 2501 [1061], April–Juni KA 2502 [1062], Juli–September KA 2503 [1063], Oktober–Dezember KA 2504 [1064].

1905 Januar–März KA 2505 [1065], April–Juni KA 2506 [1066], Juli–September KA 2507 [1067], Oktober–Dezember KA 2508 [1068].

1906 Januar–März KA 2509 [1069], April–Mai KA 2510 [1070], Oktober–Dezember KA 2511 [1071].

1907 April–Juni KA 2513 [1073], Juli–September KA 2514 [1074], Oktober–Dezember KA 2515 [1075].

1908 Januar–März KA 2516 [1076], April–Juni KA 2517 [1077], Juli–September KA 2518 [1078]⁷, Oktober–Dezember KA 2519 [1079].

1909 Januar–März KA 2520 [1080], April–Juni KA 2521 [1081], Juli–September KA 2522 [1082], Oktober–Dezember KA 2523 [1083].

1910 Januar–März KA 2524 [1084], April–Juni KA 2525 [1085], Juli–September KA 2526 [1086], Oktober–Dezember KA 2527 [1087].

1911 Januar–März KA 2528 [1088], April–Juni KA 2529 [1089], Juli–September KA 2530 [1090], Oktober–Dezember KA 2531 [1091].

1912 Januar–März KA 2532 [1092].

1913 Januar–März KA 2533 [1093], April–Juni KA 2534 [1094]⁸, Juli–September KA 2535 [1095], Oktober–Dezember KA 2536 [1096].

1914 Januar–März KA 2537 [1097], April–Juni KA 2538 [1098], Juli–September KA 2539 [1099].

10. ZEITSCHRIFT DER INTERNATIONALEN MUSIK-GESELLSCHAFT, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1899–1914.

1899 Oktober–November KA 2540 [1100]⁹.

1899 Dezember 2541 [1101].

1900 Januar KA 2542 [1102], Februar KA 2543 [1103], März KA 2544 [1104], April KA 2545 [1105], Mai KA 2546 [1106], Juni KA 2547 [1107], Juli KA 2548 [1108], August KA 2549 [1109], September KA 2550 [1110].

Oktober KA 2551 [1111], November KA 2552 [1112],
Dezember KA 2553 [1113].

1901 Januar KA 2554 [1114], Februar KA 2555 [1115],
März KA 2556 [1116], April KA 2557 [1117], Mai KA
2558 [1118], Juni KA 2559 [1119], Juli KA 2560 [1120],
August KA 2561 [1121], September KA 2562 [1122],
Oktober KA 2563 [1123], November KA 2564 [1124],
Dezember KA 2565 [1125].

1902 Januar KA 2566 [1126], Februar KA 2567 [1127],
März KA 2568 [1128], April KA 2569 [1129], Juni KA
2570 [1130], Juli KA 2571 [1131], August KA 2572 [1132],
September KA 2573 [1133], Oktober KA 2574 [1134],
November KA 2575 [1135], Dezember KA 2576 [1136].

1903 Januar KA 2577 [1137], Februar KA 2578 [1138],
März KA 2579 [1139]¹⁰, April KA 2580 [1140], Mai KA
2581 [1141], Juni KA 2582 [1142], Juli KA 2583 [1143],
August KA 2584 [1144], September KA 2585 [1145],
Oktober KA 2586 [1146], November KA 2587 [1147],
Dezember KA 2588 [1148].

1904 Januar KA 2589 [1149], Februar–März KA 2590
[1150], KA 2591 [1151], April–Mai KA 2592 [1152], Juni
KA 2593 [1153], August KA 2594 [1154], September
KA 2595 [1155], November KA 2596 [1156], Dezember
KA 2597 [1157].

1905 Januar KA 2598 [1158], Februar KA 2599 [1159],
März KA 2600 [1160], April KA 2601 [1161], Mai KA
2602 [1162], Juni KA 2603 [1163], Juli KA 2604 [1164],
August KA 2605 [1165], September KA 2606 [1166],
Oktober KA 2607 [1167], November KA 2608 [1168],
Dezember KA 2609 [1169].

1906 Januar KA 2610 [1170], Februar KA 2611 [1171], März KA 2612 [1172], April KA 2613 [1173], Mai KA 2614 [1174], Juni KA 2615 [1175], September KA 2616 [1176], Oktober KA 2617 [1177], November KA 2618 [1178], Dezember KA 2619 [1179].

1907 Januar KA 2620 [1180], Februar KA 2621 [1181], März KA 2622 [1182], April KA 2623 [1183], Juni KA 2624 [1184], Juli KA 2625 [1185], September KA 2626 [1186], Oktober KA 2627 [1187], November KA 2628 [1188], Dezember KA 2629 [1189].

1908 Januar KA 2630 [1190], Februar KA 2631 [1191], April KA 2632 [1192], Mai KA 2633 [1193], Juni KA 2634 [1194], Juli-August KA 2635 [1195], September KA 2636 [1196], Oktober KA 2637 [1197], November KA 2638 [1198], Dezember KA 2639 [1199].

1909 Januar KA 2640 [1200], Februar KA 2641 [1201], März KA 2642 [1202], April KA 2643 [1203], Mai KA 2644 [1204], Juni KA 2645 [1205], Juli KA 2646 [1206], August-September KA 2647 [1207], Oktober KA 2648 [1208], November KA 2649 [1209], Dezember KA 2650 [1210].

1910 Januar KA 2651 [1211], Februar KA 2652 [1212], März KA 2653 [1213], April KA 2654 [1214], Mai KA 2655 [1215], Juni KA 2656 [1216], Juli-August KA 2657 [1217], September KA 2658 [1218], Oktober KA 2659 [1219], November KA 2660 [1220], Dezember KA 2661 [1221].

1911 Januar KA 2662 [1222], Februar KA 2663 [1223], März KA 2664 [1224], April KA 2665 [1225]¹¹, Juli KA 2666 [1226], August KA 2667 [1227], September KA 2668 [1228], Oktober KA 2669 [1229], November KA 2670 [1230], Dezember KA 2671 [1231].

1912 Januar KA 2672 [1232], Februar KA 2673 [1233], April KA 2674 [1234].

1913 Januar KA 2675 [1235], März KA 2676 [1236], April KA 2677 [1237], Mai KA 2678 [1238], Juni KA 2679 [1239], Juli–August KA 2680 [1240], September KA 2681 [1241], Oktober KA 2682 [1242], November KA 2683 [1243], Dezember KA 2684 [1244].

1914 Januar KA 2685 [1245], Februar KA 2686 [1246], März KA 2687 [1247], April KA 2688 [1248], Mai KA 2689 [1249], Juni KA 2690 [1250], Juli–August KA 2691 [1251]¹², September KA 2692 [1252].

11. **МУЗА**, ежемесячный музыкальный журнал для семьи и школы, под ред. Н. А. Тивольского, Издание А. Е. Фонь-Миллера, С-Петербург, 1891–1893.

1892 Январь, Тетрадь I–я ФК 3008 [801]¹³, Февраль, Тетрадь II–я ФК 3009 [786]¹⁴, Март, Тетрадь III–я ФК 3010 [772]¹⁵, Апрель, Тетрадь IV–я ФК 3011 [771]¹⁶, Май, Тетрадь V–я ФК 3012 [770]¹⁷, Июнь, Тетрадь VI–я ФК 3013 [769], Июль, Тетрадь VII–я ФК 3014 [768], Август, Тетрадь VIII ФК 3015 [781], Сентябрь, Тетрадь IX–я ФК 3016 [796], Октябрь, Тетрадь X–я ФК 3017 [795], Ноябрь, Тетрадь XI–я ФК 3018 [797], Тетрадь XII–я ФК 3019 [798]:

12. Саккетти Л.А. Сборник образцовых произведений прежних времён, Бесплатное приложение к журналу «Муза». Изд. А. Битнера, [6. м.], 1892.

ФК 3020 [776]¹⁸:

13. **ΜΟΥΣΙΚΗ**, εικονογραφημενον μουσικοφιλογολικον περιοδικον, διευθυντησ και αρχισυντακτησ Γ.Δ. Παχτικος, εν Κωνσταντινουπολει, τυποισ αδελφων Γεραρδον, 1912-1915.

1912 Απρίλιος ΚΑ 2477 [1037], Μάιος ΚΑ 2478 [1038]¹⁹.

1913 Απρίλιος ΚΑ 2479 [1043], Ιούλιος-Αύγουστος ΚΑ 2480 [1042], Σεπτέμβριος-Οκτώβριος ΚΑ 2481 [1041], Νοέμβριος ΚΑ 2482 [1040]²⁰.

Ծանոթագրություններ

- ¹ Կազմի վրա առկա է գրություն՝ «Հայր Կոմիտասին խմբագրությունը»:
- ² Մեկ ֆոնդային միավորի տակ միասին կարված են պարբերականի առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ, տասներկուերորդ, տասներեքերորդ, տասնչորսերորդ տարիների հրապարակումները:
- ³ 744 էջում տպագրված է Կոմիտասի ղեկավարությամբ Փարիզում կայացած հայկական երաժշտության համերգի մասին ակնարկ:
- ⁴ 473–490 էջերին Կոմիտասի «La musique rustique Arménienne» [«Հայ գեղջուկ երաժշտություն»] հոդվածն է Արշակ Զոպանյանի թարգմանությամբ, հայերեն ձեռագիր նշումներով:
- ⁵ Տիտղոսաթերթին լուսանկար՝ Կոմիտասը, Մ. Բաբայանը, Ա. Շահմուրադյանը Միջազգային երաժշտական ընկերակցության համաժողովի մասնակիցների հետ Փարիզի հայկական Եկեղեցում, 132–րդ էջին առկա է լուսանկար՝ Կոմիտասը զենկուցեիս:
- ⁶ 54–64 էջերին Կոմիտասի «Die Armenische Kirchenmusik» [«Հայ եկեղեցական երաժշտությունը»] հոդվածը՝ ձեռագիր նշումներով:
- ⁷ 514 և 518 էջերում առկա են ձեռագիր նշումներ:
- ⁸ 296 էջում առկա է ընդգծում:
- ⁹ 46–47 էջերում առկա է հաղորդում Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության մասին Կոմիտասի կարդացած դասախոսության մասին (1899 թ. մայիսի 10, Բեռլին):
- ¹⁰ Համարին կից առկա է Կոմիտասի ինքնագիր 4 թերթիկ՝ հատված՝ ձայնագրող սարքի վերաբերյալ արված նկարագրությունից:
- ¹¹ Համարին կից առկա է ձեռագիր թերթիկ՝ գրքերի ցանկ:
- ¹² 262–263 էջերին՝ հիշատակություն Կոմիտաս Վարդապետի՝ Մեծ համաժողովի ելույթների մասին՝ մատիտով ընդգծված:
- ¹³ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն սարկալազ Սողոմոնեան, 1892/16/2»:
- ¹⁴ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն սարկալազ Սողոմոնեան, 1892/16/2»:
61 էջին առկա են մատիտով նշումներ:
- ¹⁵ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն սրկ. Սողոմոնեան, 1892 թ, III/28»:
- ¹⁶ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն սարկավազ Սողոմոնեան, 1892/4/Ե.»:
- ¹⁷ Կոմիտասի մակագրությամբ. «Սողոմոն սարկև, 92– Ե/15.»:
- ¹⁸ Կազմի վրա առկա է Կոմիտասի մակագրությունը. «Սողոմոն սարկավազ Սողոմոնեան. 1892, 16/2», տիտղոսաթերթին՝ Կոմիտասի համարակալումը:
- ¹⁹ 158–159 էջերին տպագրված է հոդված Կոմիտասի մասին: Ֆոնդում առկա է երկու օրինակով (ԿՖ 2478 [1039]):
- ²⁰ 239–240 էջերին տպագրված է հարցազրույց Կոմիտասի հետ:

Notes

- ¹ There is a writing on the title page: "Father Komitas's Edition".
- ² The publications of the first, second, third, fourth, fifth, eighth, ninth, tenth, twelfth, thirteenth, fourteenth years of the periodical are united under one archival unit.
- ³ There is a mentioning of a concert of Armenian music led by Komitas in Paris printed on page 744.
- ⁴ There is Komitas's article *La musique rustique Armenienne* [Armenian folk music] translated by Archag Tchobanian, with Armenian handwritten notes.
- ⁵ There is a photo on the title page: Komitas, M. Babaian, A. Shahmuradian with the participants of the Congress of the International Music Society in the Armenian Church in Paris. There is another photo on p. 132: Komitas while reading a paper on the Congress.
- ⁶ On pp. 54–64 there is Komitas's article *Die Armenische Kirchenmusik* [The Armenian church music] with handwritten notes.
- ⁷ Notes can be found on pp. 514 and 518.
- ⁸ There is a highlight on p. 296.
- ⁹ There is a report on Komitas's lecture about Armenian folk and church music (1899, May 10, Berlin) on pp. 46–47.
- ¹⁰ The copy has a 4–page handwritten leaflet describing the work of a phonograph.
- ¹¹ The copy has a handwritten leaflet – a list of books.
- ¹² There is a highlighted report on Komitas Vardapet's lectures on the IMS Congress on pp. 262–263.
- ¹³ The copy has Komitas's inscription: "Sghomon deacon Sghomonian, 1892/16/2".
- ¹⁴ The copy has Komitas's inscription: "Sghomon deacon Sghomonian, 1892/16/2". Notes can be found on the page 61.
- ¹⁵ The copy has Komitas's inscription: "Sghomon deacon Sghomonian, 1892 Mar/28".
- ¹⁶ The copy has Komitas's inscription: "Sghomon deacon Sghomonian, 1892/4/ May".
- ¹⁷ The copy has Komitas's inscription: "Sghomon deacon, 92. May/15".
- ¹⁸ There is Komitas's inscription on the cover: "Sghomon deacon Sghomonian. 1892, 16/2", and Komitas's numbering on the title page.
- ¹⁹ There is an article about Komitas printed on pp. 158–159. The copy is preserved in two examples (KA 2478 [1039]).
- ²⁰ There is an interview of Komitas printed on pp. 239–240.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	5
EDITORIAL NOTE.....	7
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՈՒՂԴՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ Դանիել Երաժիշտ	9
THE CONTENT AND CONCEPTUAL DIRECTION OF KOMITAS VARDAPET'S LIBRARY Daniel Yerazhisht	27
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ Մարինե Հարոյան	37
KOMITAS'S PERSONAL LIBRARY Marine Haroyan	42
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	46
LIST OF ABBREVIATIONS.....	46
ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԹԵՐ Նանե Միսակյան	47
MUSICOLOGICAL BOOKS Nane Misakyan	50
ՆՈՏԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Լիլիթ Հարությունյան	61
MUSIC SCORES Lilit Harutyunyan	63
ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Լիլիթ Հարությունյան	86
EDUCATIONAL LITERATURE Lilit Harutyunyan	88
ԳԵՂԱՐԿԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԹԵՐ Անի Մուշեղյան	113

FICTION BOOKS

Ani Musheghyan 115

ԱՅԼԱԶԱՆ ԳՐՔԵՐ

Անի Մուշեղյան 119

OTHER BOOKS

Ani Musheghyan 120

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

Լիլիթ Հարությունյան 127

PERIODICALS

Lilit Harutyunyan 129

KOMITAS MUSEUM-INSTITUTE
MUSEUM OF LITERATURE AND ART AFTER YEGHISHE CHARENTS

THE PERSONAL LIBRARY OF KOMITAS VARDAPET

Volume design by
Gohar Grigoryan

Cover design by
Nouneh Khudaverdyan

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Հատորի ձևավորումը
Գոհար Գրիգորյանի

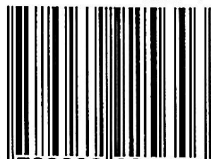
Կազմի հեղինակ՝
Նունե Խուդավերդյան

Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ
Հասցե՝ Երևան, Արշակունյաց 28
Հեռ.՝ +374 11 570570
Էլ. փոստ՝ Institute@komitasmuseum.am

Ստորագրված է տպագրության՝ 12.12.2022
Չափսը՝ 60 × 84 1/16

Տպագրված է «Հայկարի» ՍՊԸ տպարանում
Հասցե՝ Երևան, Կիևյան 18/6
Էլ. փոստ: haykarli@mail.ru
Հեռ.՝ +37443107090

ISBN 978-9939-9256-4-6

9 789939 925646